

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ
ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

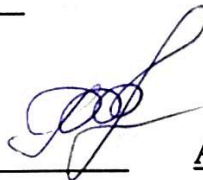
Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр 1907

номер ІНП

Виконала: здобувачка IV курсу, групи ПП-20-1

Підпис

Анастасія РОЖУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник: доктор філософ. наук, професор

Підпис

Валентина АФАНАСЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

науковий ступінь, вчене звання

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор

Підпис

Таїсія КОМАР

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

10 червня 2024 р.

Хмельницький, 2024

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту

Кафедра психології та педагогіки

Освітній рівень Перший (бакалаврський)

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Освітньо-професійна програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри психології та педагогіки

 Таїсія КОМАР

підпис

протокол № 5 від 14 грудня 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ ДИПЛОМНУ РОБОТУ

Анастасії РОЖУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ здобувача

1. Тема кваліфікаційної дипломної роботи: «Особливості соціальної адаптації творчо обдарованих дітей молодшого шкільного віку.»

Керівник кваліфікаційної дипломної роботи: Валентина АФАНАСЕНКО, доктор філософських наук, професор

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ, науковий ступінь, вчене звання

Затверджено наказом ректора університету від 15 лютого 2024 р. № 8

2. Строк подання здобувачем роботи на кафедру 10 червня 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали звіту з переддипломної практики, комплекс методів та методик дослідження: Тест Дж.Гілфорда на вивчення креативності (модифікований); Методика визначення рівня тривожності Ч. Д. Спілбергера; Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса, Анкета-опитувальник «творчо обдарована особистість у сучасному суспільстві» (самооцінка).

4. Зміст кваліфікаційної дипломної роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, розділ 1 Наукові дослідження творчо обдарованої особи в процесі соціальної адаптації, психологічні особливості творчої діяльності та творчої особистості у сучасному суспільстві, наукові підходи до проблеми соціальної адаптації творчо обдарованої особистості, соціально - психологічні характеристики креативних особистостей у контексті соціальної адаптації, висновки до першого розділу; розділ 2 Експериментальне дослідження особливостей соціальної адаптації творчо обдарованих дітей, дослідження взаємозв'язку творчої обдарованості та тривожності як індикатора адаптованості, аналіз особливостей адаптації творчо обдарованих дітей, рекомендаційний аналіз соціокультурного супроводу соціальної адаптації

творчо обдарованих дітей у суспільстві, висновки до другого розділу; висновки, перелік джерел посилання.

5. Перелік графічного матеріалу (із зазначенням обов'язкових креслень)

2 рисунки, 1 таблиця.

6. Консультанти розділів кваліфікаційної дипломної роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв

Дата видачі завдання 14 грудня 2023 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів (розділів) кваліфікаційної дипломної роботи	Строк виконання етапу роботи	Примітка
1	Вибір теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження, постановка мети і завдань.	До 01.10. 2023 р.	виконано
2	Визначення теоретико-методологічних засад дослідження. З'ясування актуальності проблеми.	До 01.12. 2023 р.	виконано
3	Оформлення вступу кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.02. 2024 р.	виконано
4	I розділ кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.03. 2024 р.	виконано
5	II розділ кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.04. 2024 р.	виконано
6	Загальні висновки.	До 01.05. 2024 р.	виконано
7	Оформлення кваліфікаційної дипломної роботи.	До 01.06. 2024 р.	виконано
8	Попередній захист кваліфікаційної дипломної роботи.	<u>24</u> травня 2024 р.	виконано
9	Захист кваліфікаційної дипломної роботи (відповідно графіку)	<u>20</u> червня 2024 р.	виконано

Здобувач Анастасія РОЖУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник роботи Валентина АФАНАСЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Особливості соціальної адаптації творчо обдарованих дітей молодшого шкільного віку»

Здобувач Анастасія РОЖУК

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Валентина АФАНАСЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна дипломна робота включає 57 сторінок, 2 рисунки, 1 таблиця, перелік джерел посилання складає 63 найменувань.

Ключові слова: творчість, творча діяльність, творча обдарованість, особистість, адаптація, соціально-психологічна адаптація, тривожність, креативність, молодший шкільний вік.

Об'єкт дослідження: є взаємовідносини творчо обдарованої особистості та соціуму.

Предмет дослідження: процес соціальної адаптації творчо обдарованих дітей.

За результатами дослідження представлено рекомендаційний аналіз соціокультурного супроводу соціальної адаптації творчо обдарованих дітей, розроблено методичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної роботи з обдарованими дітьми для педагогів, шкільних психологів та батьків

Одержані результати можуть бути використані в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів.

Дипломник Анастасія РОЖУК

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту 10 червня 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ	9
1.1 Психологічні особливості творчої діяльності та творчої особистості у сучасному суспільстві	9
1.2 Наукові підходи до проблеми соціальної адаптації творчо обдарованої особистості	19
1.3 Соціально - психологічні характеристики креативних особистостей у контексті соціальної адаптації	28
Висновки до першого розділу	36
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ	38
2.1 Дослідження взаємозв'язку творчої обдарованості та тривожності як індикатора адаптованості	38
2.2 Аналіз особливостей адаптації творчо обдарованих дітей	46
2.3 Рекомендаційний аналіз соціокультурного супроводу соціальної адаптації творчо обдарованих дітей	52
Висновки до другого розділу	58
ВИСНОВКИ	59
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	62
ДОДАТКИ	68
ДОДАТОК А Тест Гілфорда на вивчення креативності (модифікований)	68
ДОДАТОК В Анкета-опитувальник «творчо обдарована особистість (самооцінка)	80
ДОДАТОК С Методичні рекомендації щодо організації соціально-психологічної роботи з обдарованими дітьми	84

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема взаємин творчої особистості та суспільства існує з моменту виникнення цивілізації, однак, саме в сучасну епоху інновацій це питання набуває особливої гостроти. Загалом воно пов'язане із зростанням значення так званого «людського фактору» в економіці, політиці та культурі, причому концентрованим виразом цього фактору є творчі здібності людини.

Розуміння значущості творчої діяльності для суспільного прогресу наголошує на необхідності всебічного вивчення специфіки адаптації креативних особистостей, особливо творчо обдарованих дітей. Це пов'язано з тим, що безпосередньо питання соціальної адаптації стосується, насамперед, дітей, оскільки саме вони найбільше вразливі для зовнішніх впливів і, стикаючись із труднощами адаптації, сильніше їх переживають. Необхідно також відзначити, що період дитинства (з соціально-антропологічної точки зору включає період від народження до закінчення школи) і навчання в школі є ключовим як щодо формування творчих здібностей, так і з точки зору можливостей адаптації.

Незважаючи на розуміння важливості творчих людей для життя соціуму, в сучасному суспільстві не вивчаються в належному вигляді особливості соціалізації творчо обдарованих особистостей в цілому та дітей зокрема, їх особистісні характеристики, що визначають адаптацію, і не вживається достатньо дієвих заходів щодо підвищення ефективності цього процесу, і в цьому ми значно відстаємо від наукових та практичних досягнень західного світу. У цьому дослідження особливостей адаптації творчо обдарованих дітей нашої країні набуває особливої актуальності.

Суть проблеми, що розглядається в цьому кваліфікаційному дослідженні, полягає в невідповідності між усвідомленням значущості творчо обдарованих особистостей в цілому та дітей зокрема для розвитку соціуму, з одного боку, та невикористанням потенціалу, відсутністю реальних засобів

адаптації та включення обдарованих дітей у середовище, - з іншого. Творчий підхід може бути в будь-якій людській активності, і в сучасній науці інтелектуальні здібності також вважаються творчими тією мірою, якою вони сприяють створенню нових, оригінальних ідей та творів.

Проблема соціальної адаптації творчо обдарованої особистості є центральною темою дослідження у багатьох галузях знання і поки що далекою від дозволу. Дане питання вивчалось в рамках аналізу взаємозалежності творчої особистості, творчої діяльності та суспільства дослідниками (О. Ранк, І. Малтзман, К. Роджерс, А. Маслоу, М. Ксікзентміхалій, Д. К.Сімонтон, М. Родес). Соціологічний аспект цієї проблеми виражений у переважаючому нині погляді на творчість і творчий продукт з погляду того, що він має бути не тільки новим, а й затребуваним, значимим для суспільства, яке має створювати адекватні засоби адаптації та реалізації потенціалу креативних особистостей.

Об'єктом дослідження є взаємовідносини творчо обдарованої особистості та соціуму.

Предметом дослідження є процес соціальної адаптації творчо обдарованих дітей.

Гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що розкриття потенціалу творчо обдарованих дітей ускладнений відсутністю адекватних інституційних засобів адаптації. Це веде до розвитку надмірної соціально індукованої тривожності, яка, будучи необхідною для творчої людини, у разі її високої виразності перешкоджає успішній соціалізації та реалізації творчого потенціалу.

Мета дослідження – визначити характеристики соціальної адаптації творчо обдарованих дітей та виявити інституційні засоби, що сприяють їх успішній адаптації у суспільстві сучасного типу.

Для досягнення поставленої мети було сформульовано такі **завдання**:

1. Проаналізувати сучасні теорії соціально-психологічної адаптації щодо особливостей процесу становлення творчої особистості.

2. Вивчити феномен тривожності як критерію адаптації/дезадаптації та встановити його роль у процесі адаптації творчо обдарованої особистості.

3. Виявити чинники адаптації/дезадаптації творчо обдарованих дітей у суспільстві.

4. Здійснити рекомендаційний аналіз соціокультурного супроводу соціальної адаптації творчо обдарованих дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження); емпіричні: Тест Дж.Гілфорда на вивчення креативності (модифікований); Методика визначення рівня тривожності Ч. Д. Спілбергера; Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса, Анкета-опитувальник «творчо обдарована особистість у сучасному суспільстві» (самооцінка).

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», «Психологія творчості», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилось на базі НВК №9 м. Хмельницького. В ньому взяли участь 54 творчо обдаровані учні молодшого шкільного віку.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему: «Психологічні особливості адаптації творчої особистості до актуального соціального простору» в збірнику матеріалів 27 Міжнародної конференції «Prospects of Scientific Research in the Conditions of the Modern World» 12-14 червня 2024 р., Роттердам, Нідерланди

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (63 найменування) та трьох додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 69 сторінок машинописного тексту (основна частина – 56 сторінок).

РОЗДІЛ 1.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТВОРЧО ОБДАРОВАНОЇ ОСОБИ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

1.1. Психологічні особливості творчої діяльності та творчої особистості у сучасному суспільстві

Глобальні соціально-економічні перетворення в сучасному суспільстві вивели на новий рівень існуючу з виникнення цивілізації проблему взаємин творчої особистості та соціуму, що у цілому пов'язане зі зростанням значення з так званого «людського чинника» в економіці, політиці та культурі. У основі сучасності лежить низка стрижневих принципів, які визначають становище у соціумі особистості загалом і творчо обдарованої особистості зокрема. Насамперед, це індивідуалізм. Людина звільняється від обов'язкових групових зв'язків, вибирає на власний розсуд соціальний колектив, самостійно визначає свої дії та несе особисту відповідальність за власні вчинки, успіхи та невдачі. Наступний принцип – диференціація. Він найбільш значущий у сфері праці, де з'являється величезна кількість спеціалізованих, «вузьких» занять та професій, що потребують різного рівня майстерності, компетенції та досвіду, а також у сфері споживання з її різноманітністю можливостей. Ще один принцип - раціональність, що проявляється, зокрема, у визнаній усіма ролі науки як засобу пізнання. Економізм, як наступний принцип сучасності, має на увазі домінування над усім соціальним життям економічної активності, економічної мети та економічних критеріїв. Сучасне суспільство, насамперед, стурбоване товаром, його виробництвом, розподілом та споживанням, і, звичайно, грошима як єдиним заходом та засобом обміну. Останнім принципом є експансія, тобто, розширення зони охоплення, переважно у просторі. Згідно з формулюванням Е. Гідденса, «сучасності притаманний глобалізм» [цит. по 48.

с. 106]. Іншими словами, вона має тенденцію охоплювати все ширші географічні райони і, зрештою, всю земну кулю.

Перелічені загальні організуючі принципи сучасності, безсумнівно, накладають свій відбиток людську особистість і людську діяльність. Повсюдно впливає на людину урбанізації, індустріалізації, засобів масової комунікації та мобільності, що посилюється. Формуються також особистісні установки, якості, цінності, звички, які є передумовами ефективного функціонування сучасного суспільства, тобто, відбувається взаємний вплив інституційних та організаційних рівнів та особистісного рівня.

Сучасне суспільство – це суспільство, що потребує творчості. Нині умовою існування соціуму та механізмом у суспільному розвитку виступає людська творчість, тобто, така діяльність людей, яка не обмежується відтворенням відомого (речей, ідей, відносин), а породжує щось нове, оригінальне, якісно інші матеріальні та духовні цінності. Розуміння значущості творчої діяльності для соціального прогресу призвело до зміни ставлення до творчої особистості. Раніше найчастіше це ставлення виявлялося в початковому неприйнятті великих творінь з наступним (найчастіше надто пізнім їх творців) визнанням, захопленням і шануванням. Нове завжди виступало (і досі виступає) відхиленням від норми, стандарту, шаблону поведінки чи мислення і тому нерідко сприймається як аномалія. При цьому чим значніше нове відрізняється від звичного, буденного, засвоєного, тим аномальніше воно виглядає. Не дивні тому незліченні висловлювання про зв'язок геніальності та божевілля, про патологію творчості, про початкову (генетичну) обтяженість творчої особи. Однак якщо раніше творчі особи часто піддавалися остракізму та переслідуванням і не мали можливостей самовдосконалення, то зараз суспільство прагне створювати оптимальні умови для реалізації творчого потенціалу людини. В даний час ставлення до творчих людей та результатів їх діяльності змінилося в більш позитивний бік у зв'язку зі зростанням «людського фактору» в економіці, політиці, культурі та

усвідомленням значущості креативних особистостей для розвитку соціуму. Проте проблема творчих особистостей сучасному суспільству дуже актуальна. В даний час на рівні суспільних інтересів креативність дійсно розглядається як евристичний спосіб життєдіяльності, як шлях до прогресивного суспільного розвитку, але на рівні малої соціальної групи поведінка творчої особистості нерідко оцінюється як вид діяльності, що не узгоджується з нормами та розпорядженнями, прийнятими в цьому співтоваристві людей. Ці обставини вказують на важливість проблеми творчої особистості у соціумі, вони свідчать про необхідність вивчення творчості та творчої особистості у соціологічному аспекті.

Особливу увагу організації умов, які стимулюють творчість, пов'язані з поділюваним насамперед у соціології, соціальній та психології, філософії та інших наук, у тому чи іншою мірою вивчають людську діяльність, уявленням про значну роль соціуму у творчому процесі. У цьому контексті йдеться, насамперед, про процес соціалізації творчої особистості. Формування особистості творчої людини (як і формування особистості взагалі) визначається особливостями виховання, освіти, особливостями оточення. Особистість людини закладається в дитинстві, і від специфіки індивідуального розвитку творчої дитини в молодшому, середньому та старшому шкільному віці багато в чому залежить і специфіка творчої діяльності, а також її можливість у дорослої людини. У зв'язку з цим актуальним вивчення особливостей соціалізації творчо обдарованих дітей у суспільстві. Центральне місце у цій сфері дослідження належить проблемі адаптації, оскільки успішність цього процесу у дитячому віці визначає успішність та гармонійність розвитку творчої особистості надалі.

У більшості соціологічних концепцій творчості крім значущості умов соціалізації та адаптації підкреслюється, що для того, щоб індивід та результати його діяльності вважалися творчими, необхідна також важливість і затребуваність створеного продукту в суспільстві. Це стимулювало

додавання четвертої складової (творчого середовища) до загальнопоширених сфер дослідження: творчого процесу, творчого продукту та творчої особистості [22].

Першим виразно висловив думку про залежність, що існує між станом суспільства та станом творчості, Платон. Він став, таким чином, основоположником традиції соціальної критики мистецтва, що набула подальшого розвитку у А. Аврелія, Ж.-Ж. Руссо і Ф. Ніцше. Однак Платон більшою мірою приділяв увагу односторонньому впливу творчості на суспільство та особистість, не розвиваючи детально діалектику взаємодії обдарованої людини та держави.

Ще чіткіше виражена ідея взаємозалежності нашого суспільства та творчої особистості працях філософів-просвітителів (Ш.-Л. Монтеск'є, К.А. Гельвецій). Вони вказували на взаємний вплив середовища (що формує, зокрема, думку щодо даної категорії людей) та творчої особистості (що визначає перебіг у суспільному розвитку) один одного. У соціологічних поглядах представників німецької класичної філософії також простежується твердження про залежність типів творчих особистостей від соціально-психологічного клімату різних епох.

Проте найретельніше опрацювання питання особливостей взаємодії нашого суспільства та творчої людини отримало у соціології мистецтва ХХ століття (А. Хаузер, Р. Кеніг, А. Зільберман, Л.Мемфорд). Так, А. Хаузер вивчав механізми суспільного впливу на мистецтво та аналізував становище творчої людини в суспільстві. Наразі Л. Мемфорд, вважає, що повноцінно здатна творити лише людина, яка задовольнила свої елементарні потреби. Але, з іншого боку, тут виникає погляд на художника лише як на транслятора та підсилювача тієї картини суспільного життя, яку він спостерігає. За рамками уваги залишаються творчі можливості людини, її здатність виходити за межі свого світу, бачити далі та глибше сучасників.

З 30-х років. XX століття соціологічні погляди на мистецтво тривали в руслі психоаналізу, а також соціальної психології та психолінгвістики. Так, згідно з психоаналізом, вимога конформності з боку суспільства веде до розвитку Над-Я та придушення несвідомої енергії, яка знаходить своє вираження у творчості шляхом сублімації (З. Фройд, Е. Кріс) [46]. У цьому напрямі творчість, з одного боку, соціально детермінована, з другого, викликана придушенням власних інстинктів і потягів. Таким чином, в теорії З. Фройда, підкреслюється, що творчі здібності є стільки властивими людині від природи, а розвиваються по мірі соціалізації внаслідок тиску домінуючих у суспільстві і цінностей, тобто, виступають епіфеноменом лібідозної енергії. Однак надалі послідовники З. Фройда відійшли від його ортодоксального погляду на природу творчості та вказували на креативність як на іманентну, рушійну силу особистісного розвитку (О. Ранк, Г. С. Салліван). А загалом перевагою психоаналітичного напрямку є підкреслення соціо - природної обумовленості творчого процесу.

У біхевіоризмі та теоріях навчання розвиток креативної поведінки повністю залежить від стимулювання подібної активності з боку оточення та регулярного заохочення та підкріплення (Б.Ф. Скіннер, І. Малтзман, А. Стаатс) [59]. У цьому напрямі, що розвинувся на протиположності психоаналізу, ще більшою мірою вказується на роль суспільства у становленні творчих здібностей, проте недоліком його виступає повне ігнорування ролі індивідуальності у творчості.

Найбільш відповідним сучасному розумінню проблеми, на нашу думку, є погляд представників гуманістичного спрямування у психології на природу творчості. У цьому підході наголошується на створенні оптимальних умов психологічної безпеки (К. Роджерс) та можливостей самоактуалізації (А. Маслоу) для реалізації творчого потенціалу особистості [4]. Таким чином, постулюється уявлення про те, що розвиток творчих здібностей індивіда залежить не тільки від зусиль, що додаються особистістю, а й від актуальних соціальних умов, що сприяють творчості.

Сучасні уявлення про роль соціуму у творчому процесі та його вплив на розвиток творчої особистості дуже різноманітні, проте більшість з них тією чи іншою мірою також вказує на соціальну обумовленість творчого процесу. Так, М. Ксікзентміхалій розробив трирівневу теорію креативності, що включає:

- 1) особистість;
- 2) сферу таланту;
- 3) навколишнє середовище (соціальні інститути, експерти або суспільство) [47]. Він створив цю модель, намагаючись відповісти на запитання: Де знаходиться креативність? Очевидні відповіді «у творчій особистості» чи «у творчому продукті» неприйнятні, стверджує М. Ксікзентміхалій, оскільки без експертів і суспільства людина і результат її просто не розпізнаються і вважаються творчими [47, р. 57]. У контексті нашого дослідження цей підхід є особливо значущим, оскільки у ньому підкреслюється як роль суспільства у створенні оптимальних умов творчості, а й необхідність соціального визнання створеного продукту чи нової ідеї у тому, щоб вони вважалися творчими.

Теорію М. Ксікзентміхалій розвинув та доповнив Г. Гарднер. Він вважає, що в істинній креативності необхідні як талановита людина, минулий період навчання, і область чи дисципліна, усередині якої працює індивід, а й світ (експерти, інститути), який робить висновки про якість творіння [57].

Індивіди стають творчими тільки після того, як вони справлять враження на соціум і переконують оточуючих у своїй креативності. У цьому контексті М. Родес, окрім необхідності для всіх творчих нововведень відповідати потребам соціуму, вказує на ще одну додаткову умову: саме суспільство має бути на достатньо високому рівні розвитку культури, щоб бути здатним адекватно оцінити представлений творчий продукт чи ідею [60].

Узагальнюючи все вищесказане, слід дійти висновку у тому, що у нині у західній науці переважає уявлення про визначальну роль соціуму для

реалізації творчого потенціалу особистості і про залежність рівня «творчості» створеного продукту чи ідеї від рівня розвитку суспільства та його потреб.

Для вітчизняної науки, ґрунтованої на радянській ідеології також характерне підкреслення ролі соціуму у розвитку особистості та творчому процесі [22, 26, 43, 44, 45]. Таке розуміння було в рамках розмежування понять таланту і генія, «якщо зліт яскраво вираженого таланту збігається з потребами суспільства у його прояві і залишає слід у своїй галузі, він стає геніальністю» [43, с. 6]. Платонов також обґрунтовує ідею, що геній - поняття не психологічне, а соціальне. У додатку до теми дослідження гідністю даних уявлень є підкреслення необхідності можливості розвитку творчого таланту його відповідності потребам соціуму.

Ідея представленості суспільства у творчості виражена й у сучасній вітчизняній соціології мистецтва [22]. Фахівці, аналізуючи художній твір, розрізняють у ньому дві сторони – готівкову, актуалізовану у самому творі, і потенційну, що розкривається лише у процесі сприйняття. І лише у своїй єдності ці дві сторони художнього твору дозволяють судити про його зміст. Це означає, що художня модель дійсності має одну принципову особливість – поки до неї не включений споживач, суспільство, вона не завершена, не добудована. В цілому ж, для вітчизняних і зарубіжних дослідників характерно звернення уваги на соціальні детермінанти творчості, що визначають сутність і саму можливість творіння.

Отже, багато дослідників креативності згодні в тому, що творчий продукт може бути як новим, так і має відповідати потребам інших людей, бути важливим і необхідним суспільству, тобто, бути прийнятим соціумом. Без соціокультурної валідизації неможливо говорити про креативність, а лише про новий, нестандартний продукт. Деякі теорії навіть стверджують, що «творчість» не є, власне, характеристикою продукту чи процесу і є категорією судження в умах спостерігачів, найчастіше експертів чи фахівців. Подібні уявлення сприяли доданню фази соціальної валідизації у творчий процес.

У даному контексті необхідно зазначити, що ідея творчості містить собі кілька смислових рівнів. Відмінності у розумінні творчості та, відповідно, відносин «творча особистість – суспільство» пов'язані з тим, що дослідники акцентують увагу на різних його рівнях. Для того щоб інтегрувати існуючі підходи до дослідження творчості та творчої особистості, ми використовуємо той спосіб аналітики людського буття. В основі цієї аналітики лежить облік реальної послідовності формоутворень, яких зазнає у своєму розвитку людський індивід. У своєму становленні як особистості індивідуальність послідовно формоутворюється екзистенційно, символічно та інституційно. У результаті ці стадії сплавляються в інтегральних якостях людської життєдіяльності. Проте, аналітично завжди можна виділити в цій інтегральній якості різні смислові зони, відповідальні за відповідні механізми відтворення цілісності людського буття. Творча діяльність не є винятком. У цій діяльності завжди присутній екзистенційно-психологічний план індивідуальних переживань та задатків, культурно-символічний план виразів та соціально-інституційний план експозицій чи легітимізації.

Людина може мати творчі задатки від природи, але це не рівнозначно здібності культурного вираження такої обдарованості. Для її вираження необхідно володіння тими чи іншими символічними ресурсами, якими є культурно вироблені знання, навички, уміння. Так само здатність до символічного інтерсуб'єктивного вираження творчих здібностей не збігається з можливістю інституційного (ринкового) або престижного) визнання продукту діяльності як творчого.

Тільки єдність цих трьох смислових етапів та планів діяльності дозволяють здійснювати відтворення творчого потенціалу людини та суспільства.

Ця аналітична схема дозволяє цілісно підійти і до проблеми адаптації особистості. У процесі адаптації, відповідно, необхідно виділяти екзистенційно-психологічний (особистісний) план, культурно-символічний та

інституційний. У своєму дослідженні ми торкаємося і характеризуємо перші два плани творчості, але основну увагу приділяємо інституційному, який і може бути позначений переважно як «соціальна адаптація».

Перш ніж аналізувати особливості процесу адаптації у творчо обдарованих особистостей, необхідно визначитися з розумінням сутності творчої обдарованості та її співвідношенням з інтелектуальною обдарованістю. В даний час в науці переважає думка, що творчі здібності, не будучи тотожними інтелектуальним, в той же час характеризують не тільки людей мистецтва, але і представників так званих точних, інтелектуальних професій тією мірою, в якій вони підходять до вирішення завдань, що виникають нестандартним, оригінальним чином і створюють унікальні ідеї та продукти. Так, у великому тлумачному психологічному словнику дано таке визначення креативності (тобто «творчості» у варіанті, запозиченому з англомовної літератури): «Креативність – це розумовий процес, що веде до рішень, ідей, осмислення, створення художніх форм, теорій чи будь-яких продуктів, які є унікальними та новими» [11, с. 38].

Креативність, що розглядається незалежно від інтелекту, є одним із основних елементів у більшості сучасних визначень обдарованості. Так, у концепції Дж. Рензуллі поведінка обдарованої людини відображає взаємодію трьох факторів: загальних та/або спеціальних здібностей вище середнього (чи то творчих чи інтелектуальних), високого рівня включеності в завдання та високого рівня креативності [49]. Таким чином, під загальною обдарованістю розуміється як наявність здібностей, так і присутність креативності. У компонентній теорії креативності Т. Амабіль виділяються такі елементи обдарованості, як здібності в конкретній галузі, творчі здібності та внутрішня мотивованість виконання завдання. У цьому та інших зарубіжних підходах креативність є не лише однією з важливих чинників обдарованості, виділених поруч із інтелектом, а й, що дуже важливо виступає визначальним елементом структури особистості людини загалом.

Серед вітчизняних дослідників творчий підхід як окремий фактор обдарованості, присутній у концепціях В. Моляко. Відповідно до цієї концепції виділяються такі структурні компоненти обдарованості: домінуюча роль творчої мотивації; дослідницька творча активність; можливість досягнення оригінальних рішень; можливість прогнозування та рішення та здатність до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки. Безперечним достоїнством цієї теорії, з погляду, є вказівку творчий розвиток як у основний чинник особистісного вдосконалення[29].

Узагальнюючи все сказане вище, слід зробити висновок, що в даний час і у вітчизняній, і в зарубіжній науці домінує уявлення про творчі здібності як незалежні від інтелекту фактори загальної обдарованості людини і про те, що креативною може бути поведінка не тільки людей мистецтва, але і будь-якої людини, яка нестандартно і оригінально вирішує завдання, що виникають.

Підсумовуючи розглянуті вище положенням, слід зазначити, що глобальні соціально-економічні перетворення у суспільстві виявили потребу у творчих людях, неординарно мислячих і здатних формулювати нові перспективні завдання. Більшість дослідників, розглядаючи творчу діяльність і творчу особистість у суспільстві, вважають творчою як діяльність у сфері мистецтва, так і будь-яку діяльність людини, що виявляється у вигляді нестандартних і оригінальних рішень. При цьому відзначається значуща роль соціуму у творчому процесі та акцентується увага на визначальній функції суспільства, від якого, зрештою, залежить, чи буде той чи інший продукт, ідея вважатися творчими. Той факт, що на рівні соціальної групи поведінка творчої особистості нерідко оцінюється як девіантна, незважаючи на важливість таких людей для розвитку суспільства, вказує на актуальність проблеми творчої особистості у соціумі та свідчить про необхідність вивчення творчості та творчої особистості у соціологічному аспекті.

1.2. Наукові підходи до проблеми соціальної адаптації творчо обдарованої особистості

Виходячи з взаємовпливу творчої особистості на ефективність соціального розвитку та особливостей впливу культури на обдаровану особистість, закономірно виникає завдання дослідження особливостей соціальної адаптації творчо обдарованих людей щодо економічних, політичних та культурних умов їх життя. Соціальна адаптація - це багаторівневий процес, що включає психологічну адаптацію (на рівні індивідуальної взаємодії людей), культурну адаптацію (на рівні засвоєння норм та цінностей культури) та власне соціальну чи інституційну адаптацію (на рівні взаємодії особистості та соціальних інститутів) У даній роботі ми робимо акцент на інституційному механізмі адаптації, в якому і виражається її соціологічний аспект

Поняття «адаптація» – одне з ключових у науковому дослідженні, оскільки саме механізми адаптації, вироблені в результаті тривалої еволюції, забезпечують можливість існування організму в умовах середовища, що постійно змінюються. Процес адаптації реалізується щоразу, як у системі людина-середовище з'являються значні зміни, і оскільки дана система перебуває не в статичній, а динамічній рівновазі, їх співвідношення змінюється постійно, також постійно здійснюється і адаптації. Будь-яка адаптація є процесом побудови оптимальних співвідношень між індивідом і навколишнім середовищем. Тому ефективність процесу адаптації значною мірою визначає успішність діяльності та збереження фізичного та психічного здоров'я людини . З цим пов'язана пильна увага, яка приділяється розробці різних аспектів адаптації людини.

В даний час проблема соціальної адаптації добре вивчена теоретично. Адаптацією (від латів. *adaptare* – пристосовувати) називається процес ефективної взаємодії організму із середовищем. Цей процес може

здійснюватися на різних рівнях (біологічному, психологічному, культурному, соціальному). Соціальна адаптація – це вид взаємодії особистості чи групи із соціальним середовищем, під час якого узгоджуються вимоги та очікування його учасників [7]. Вона співвідноситься з соціалізацією - процесом взаємодії із соціальним середовищем, у результаті якого індивід опановує механізми соціальної поведінки та засвоює його норми, що мають адаптивне значення [7]. Нині практично всі різноманітні теоретично концепції соціалізації базуються на двох базових передумовах:

1) суспільству належить вирішальна роль соціальному розвитку індивіда;

2) людина стає особистістю та дійсним суб'єктом соціальних відносин лише завдяки взаємопов'язаним процесам діяльнісного пристосування (адаптації) середовища та себе самого до соціальних умов життєдіяльності. На основі такого розуміння ролі особистості в процесі соціалізації, у науці формується два провідні теоретичні підходи:

1) суб'єктно-об'єктний, що стверджує пасивну позицію особистості (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Дж. Огбю);

2) суб'єктно-суб'єктний, який наголошує на активній ролі особистості в ході соціалізації і стверджує, що індивід цілеспрямовано адаптується, змінюючи не тільки несприятливу соціальну ситуацію, а й самого себе (Ф. Джирінг, Г. Рейнхолд, У. Уентворд).

Нам видається, що другий підхід найбільш адекватно відображає реальну взаємодію особистості та суспільства у процесі соціалізації. Особистість при такому розумінні є одночасно об'єктом і суб'єктом соціальної взаємодії. Крім того, виділяються активна та пасивна складова соціалізації.

Актуальне для багатьох гуманітарних наук питання про співвідношення феноменів соціалізації та соціальної адаптації все ще залишається серед найбільш спірних та обговорюваних. У вітчизняній соціально-філософській літературі адаптація в основному розглядається як момент або частина

процесу соціалізації і хоча Т. Шибутані стверджує, що адаптація – більш загальне поняття, ніж соціалізація, в літературі все ж таки домінує уявлення про діалектичний взаємозв'язок процесів соціалізації та соціальної адаптації, яка проявляється у визнанні соціалізації найважливішою умовою адаптації людини в суспільстві. Отже, соціальна адаптація реалізується у процесі соціалізації.

Про адаптацію у тих соціалізації йдеться, зокрема, теорії Т. Парсонса [14]. Згідно з Т. Парсонсом, соціалізація індивіда здійснюється шляхом використання трьох основних механізмів:

а) пізнавальних механізмів;

б) захисних психічних механізмів, з допомогою яких приймаються рішення у випадках, коли між потребами особистості виникають конфлікти;

в) механізмів пристосування, які тісно пов'язані із захисними механізмами. Тим самим стверджується думка, що це механізми, якими здійснюється процес онтогенетичної соціалізації особистості, беруть участь у процесах її адаптацію всіх етапах розвитку. З теорії Т. Парсонса також випливає, що соціальна адаптація має пристосувальний характер.

Для нас доцільним є розгляд процесу адаптації не лише, як пристосування людини до середовища, а й «пристосування» середовища до людини. У цьому контексті ми згодні з тими концепціями, у яких соціальна адаптація сприймається як двосторонній процес і результат зустрічної активності суб'єкта та соціального середовища (Р.К. Мертон, Л. Філіпс, А.Налчаджян). Так у підході Л. Філіпса адаптація та адаптованість означають гнучкість та ефективність індивіда при зустрічі з новими та потенційно небезпечними умовами, а також здатність надавати подіям бажаний для себе напрямок. Це специфічне розуміння соціальної адаптації становить значний інтерес для нас, оскільки в ньому міститься ідея активності особистості, творчого та цілеспрямованого, перетворюючого характеру її соціальної діяльності. Особа, яка здійснює переважно цю форму адаптації, не уникає

проблемних ситуацій, а використовує ці ситуації для реалізації своїх прагнень, цілей, основних домагань.

Суперечливий характер взаємодії соціалізації та соціальної адаптації відображено у парадоксальному утвердженні А. Налчаджяна особистість може бути соціалізованою, але дезадаптованою», причому дезадаптованість людини може бути прямим наслідком високого ступеня та повноти її соціалізованості [16].

Нині існує безліч класифікацій видів адаптації. Виходячи з цілей нашого дослідження, ми розглянемо найбільш загальну класифікацію різновидів соціальної адаптації та проаналізуємо особливості кожного типу у творчих особистостей. У межах даної класифікації виділяються:

- адаптація через пристосування до існуючих обставин шляхом вrostання у середовище, зміни себе;
- адаптація через перетворення середовища;
- адаптація шляхом самоусунення або відходу із середовища.

Згідно з першим найпоширенішим поданням, адаптація є пристосуванням, що виявляється в конформності, злагоді та поступливості щодо вимог ситуації або оточення. У цьому визначенні істотне те, що адаптація передбачає зміну себе, свого «Я» під впливом зовнішніх чинників. Отже, ті, хто не відповідає нормам і цінностям, що переважають у цій культурі, вважаються аутсайдерами, що погано адаптуються, або навіть божевільними. У цю категорію нерідко потрапляють творчі особистості, які не здатні або не бажають адаптуватися до існуючого способу життя та звичаїв. В цьому у разі простежується певна суперечність між творчістю та адаптацією. Якщо згадати перші уявлення про креативність, то всі вони здебільшого фокусувалися на патології творців, на невротичній природі творчого генія та описували творчих людей як розумово хворих. Подібні ідеї можуть пояснювати походження стереотипів про божевільного художника або божевільного вченого.

Адаптація шляхом перетворення середовища полягає у модифікації чи зміні оточення відповідно до потреб індивідуума. Дана форма адаптації часто має вигляд девіантної, в рамках якої виділяється два типи: неконформістська і новаторська (інноваційна, творча) адаптації.

Третій вид адаптації є самоусунення або відхід із середовища. Цей шлях актуалізується тоді, коли два попередні типи адаптації не вдалося реалізувати у зв'язку з неможливістю прийняти цінності оточення як свої, але й не вдалося змінити або підкорити навколишній світ. У разі у людини може зникнути відчуття своєї цінності, чи цінності те, що його оточує. Найбільш поширений і типовий спосіб уникнення реальності - це підміна її за допомогою різних форм психологічного захисту. Загальний зміст їх полягає в тому, що у внутрішньому, особистісному, психологічному плані суб'єктом змінюються елементи середовища з метою збереження своєї психічної цілісності та суб'єктивної цінності.

Тут також має місце свого роду процес зміни навколишніх умов, що притаманно другого типу адаптації. Але, на відміну від нього, об'єктивна реальність не змінюється, змінюється лише суб'єктивна картина світу. Отже, цей спосіб адаптації не що інше, як зворотний бік другого (адаптації шляхом перетворення середовища).

Адаптація шляхом відходу із ситуації часто зустрічається серед творчих особистостей, коли вони відчують, що не в силах прийняти навколишній світ, але й змінити його теж не можуть. І тут творчі люди нерідко йдуть у свій внутрішній світ, світ фантазії. Вони можуть продовжувати творити, оскільки творчість є способом вираження своїх почуттів та способом адаптації (тут найбільшою мірою, на наш погляд, виступає адаптаційна функція творчої діяльності). Однак особистісно людина не вдосконалюється, оскільки для оптимального розвитку необхідно не залишати ситуацію, а прагнути вирішити її. Поряд із вищерозглянутими трьома видами соціальної адаптації (шляхом пристосування до середовища, перетворення середовища або відходу з

середовища) деякими авторами окремо виділяється патологічна адаптація. Так, згідно з А. Налчаджяном, патологічна адаптація характеризується тим, що активність особистості в соціальних ситуаціях повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних захисних механізмів та форм поведінки та призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять до складу невротичних та психотичних синдромів. У процесі патологічної адаптації використовуються такі механізми, які виносять поведінку людини за межі нормальної адаптації, стають неадекватними відповідями на проблемні ситуації. Під «патологізованими» маються на увазі такі захисні механізми, які в процесі розвитку особистості спочатку виникли як нормальні, що забезпечують її нормальну захисну адаптацію, але в подальшому, під впливом патогенних факторів (найважчих і фруструючих ситуацій, що повторюються) зазнали хворобливих змін і стали патологічними. Якщо, наприклад, ситуація не представляє для суб'єкта серйозної об'єктивної загрози, але він, незважаючи на це, сприймає та тлумачить її як загрозову та фруструючу та переживає тривогу, то і його відповіді набувають характеру гіпертрофованих та захисних (насичених неадекватно сильною агресивністю, глибокою та нерідко незворотною віковою регресією).

Даний вид адаптації особливо руйнівний для творчої людини, оскільки нерідко призводить до різних психопатологічних розладів.

Поряд із різними формами адаптації існує явище дезадаптації. Дезадаптацією називається процес, який призводить до порушення взаємодії з середовищем, посилення проблемної ситуації та супроводжується міжособистісними та внутрішньо особистісними конфліктами. Діагностичними критеріями дезадаптації є порушення у професійній діяльності та в міжособистісній сфері, а також реакції, що виходять за межі норми та очікуваних реакцій на стрес (агресія, депресія, аутизм, надмірна тривожність та ін.).

Соціальна дезадаптованість особистості, насамперед, виявляється у нездатності її адаптуватися до власних потреб і домагань. З іншого боку, особа, яка має порушення адаптації або повну дезадаптованість, не в змозі задовільно йти назустріч тим вимогам та очікуванням, які висуває до неї соціальне середовище.

Дезадаптація руйнівню позначається на будь-якій людині. На наш погляд, творчо обдарована особистість найбільш уразлива до порушень адаптації внаслідок її частоті нездатності адаптуватися до суспільства шляхом пристосування до існуючих умов і вимог (вид адаптації, що вітається в соціумі) і в результаті неможливості адаптуватися шляхом перетворення середовища через серйозні перешкоди. Проблема дезадаптації творчої особистості стала особливо актуальною у зв'язку з швидким науково-технічним прогресом, у зв'язку з розмиванням чітких ціннісних орієнтацій, апатії, що зростає, все більшим відчуттям безнадійності і власного безсилля в теперішньому. Дані особливості соціально-психологічного стану суспільства негативно позначаються на творчій особистості, перешкоджаючи реалізації її потенціалу і, зрештою, ускладнюючи можливість суспільного розвитку.

Підсумовуючи розглянутим вище видам адаптації, слід зазначити, що, для творчих людей адаптація є ефективною, якщо вони можуть якимось чином змінити навколишній світ у бік більшої відповідності їх потребам. Творчі особистості що неспроможні адаптуватися шляхом простого пристосування до середовища, оскільки абсолютне пристосування призводить до різкого звуження можливостей самореалізації. Творча людина – це інноватор, схильний до перетворення дійсності. Причому це не обов'язково має бути кардинальне перетворення. Адаптація може виражатися у зміні ставлення до творчих здібностей конкретного індивіда та створення оптимальних умов їх розвитку з боку суспільства.

Коли людину оточує незліченна кількість можливостей, і вона відчуває на собі їх тиск, не будучи здатною скористатися ними, то цей стан

переживається як тривога. Занепокоєння є, коли рівень здібностей вищий, але недостатньо високий, щоб відповідати актуальним можливостям. Стан, що сприяє творчості, характеризується оптимальним поєднанням творчих здібностей та можливостей. Але як тільки здібності починають перевищувати реальні можливості, людині стає нудно. І, нарешті, людина з великими здібностями та малими можливостями їх застосування переходить від стану нудьги знову до стану тривоги.

М. Ксікзентміхалій [47] вказує, що з емпіричної точки зору існує низка обмежень у цій моделі, які полягають у тому, що стан, що сприяє творчості, не залежить повністю від об'єктивної природи можливостей чи об'єктивного рівня здібностей. Воно визначається сприйняттям своїх здібностей та можливостей для їх реалізації. Тим не менш, на наш погляд, ця модель дає цікаве уявлення про взаємозв'язок творчості та тривоги з акцентом на роль тривоги як сигналу про порушення балансу між здібностями та можливостями, тобто, порушення адаптації.

Звісно ж, застосовуючи цю модель до ситуації нашої країни, на перше місце можна поставити відчувається тривоги внаслідок перевищення здібностей над реальними можливостями їх розвитку. На нашу думку, набагато рідше зустрічається ситуація, коли для творчої людини створено оптимальні умови для реалізації її потенціалу.

Підбиваючи підсумок розглянутим вище теоріям і уявленням про взаємозв'язок творчості, адаптацію і тривогу, слід зазначити, що, попри певні відмінності, вони вказують на стимулюючу роль тривоги у процесі творчості. Одні з них говорять про сигнальну функцію тривоги, коли її наростання, з одного боку, змушує людину творити, а з іншого свідчить про порушення оптимальних умов для творчості і, таким чином, про порушення адаптації. Інші теорії стверджують позитивну роль тривоги, наявність якої є невід'ємною характеристикою творчої людини та сприяє творчості.

У цьому контексті, на нашу думку, продуктивним є підхід Л. Божович, що виділяє адекватну та неадекватну тривожність [28].

Адекватна (нормальна) тривожність сприяє діяльності та успішній адаптації, неадекватна веде до дезадаптації. Екзистенційна тривожність творчих особистостей є адекватною, оскільки саме завдяки їх здатності не тільки переживати тривогу, а й визнавати її в собі, вони можуть творити та самореалізовуватися, а, отже, адаптуватися. Якщо тривога носить соціальний характер, тобто, обумовлена завищеними чи заниженими вимогами стосовно людини, відсутністю оптимальних умов для життєдіяльності, вона є неадекватною і перешкоджає розвитку творчого потенціалу.

Таким чином, питання про роль тривоги у процесі творчої адаптації є центральною темою дослідження у багатьох галузях знання і поки що далеке від вирішення. Об'єднуючим більшість існуючих теорій фактором є уявлення про присутність екзистенційної тривоги у творчому акті, що є, у свою чергу, способом адаптації творчої особистості до соціуму, засобом примирення її внутрішнього та зовнішнього світу.

Отже, для творчої людини успішна адаптація означає не дії, спрямовані на уникнення ситуацій, що викликають тривогу, а, навпаки, здатність піти назустріч своїй тривозі, здатність визнати її в собі і висловити, тим самим, долаючи у творчості. Нам видається, що саме прагнення подолати свою тривогу, викликану невідповідністю внутрішнього і зовнішнього світу, є основою адаптації творчо обдарованих особистостей шляхом перетворення середовища. Відчуття внутрішнього дискомфорту між баченням того, яким має бути навколишній світ і реальністю, що породжує тривогу, змушує творчу людину змінювати середовище. Реакція суспільства на ці зміни на рівні соціальних груп часто буває негативною, внаслідок загальнопоширеної тенденції опору новому. Якщо подібне неприйняття творчих нововведень є надто вираженим і особистість неспроможна реалізувати свої прагнення, рівень тривоги збільшується, і вона не сприяє, а перешкоджає адаптації.

Людина почувається нездатною щось змінити і, зрештою, перестає навіть намагатися щось зробити (адаптація шляхом звільнення з ситуації), або в неї розвиваються патологічні риси (патологічна адаптація чи дезадаптація).

Враховуючи все вищесказане, доцільно розглянути засоби адаптації, що сприяють досягненню адаптованості і ведуть до зниження тривожності, що соціально індукується, у творчих особистостей.

У науковій літературі виділяють три групи засобів, які забезпечують адаптивну взаємодію: інституційні, культурні (нормативно-регулятивні) та особистісні [28, 48]. Інституційні засоби, як стійкі форми відносин, що існують у суспільстві, дозволяють спрямовувати діяльність адаптантів за рахунок зусиль з боку соціокультурного середовища. Вони включають громадські рухи, об'єднання та спілки, органи державної влади та їх формування, засоби масової інформації, конкретні організації та інститути, у межах яких адаптується суб'єкт. Нормативно-регулятивні засоби – норми моралі, традиції, звичаї, ритуали, мають символічну природу. Особистісні засоби адаптації мають соціально-психологічне забарвлення та поділяються на мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові засоби.

На наш погляд, нині першочергового значення набувають інституційні засоби адаптації творчої особистості, особливо через поширення тривоги в сучасному суспільстві та хронічний стрес останніх років.

1.3. Соціально - психологічні характеристики креативних особистостей у контексті соціальної адаптації

Виходячи з особливостей адаптації творчо обдарованих людей, її перетворюючого характеру та специфічного переживання стану тривоги, розглянутих нами у попередньому параграфі, закономірно виникає питання про характеристики креативних особистостей, що впливають на специфіку їхньої адаптації.

Сучасні дослідники відводять креативності значну роль у структурі особистості. При цьому більшість авторів вважає за неможливе ідентифікувати однозначний тип особистості, що є універсальним для творчих людей незалежно від сфери діяльності та відокремлює їх від нетворчих індивідів. Творчі особистості мають різні риси характеру і різні індивідуальні особливості, проте є певні характеристики, що об'єднують їх і відрізняють від інших людей.

В даний час у західній науці умовно можна виділити чотири галузі дослідження креативних особистостей. Першу область становлять дослідження їхніх рис та мотивів. Друга, дуже близька до першої, область утворюється дослідженнями у зв'язку з креативністю. Третю область досліджень складають роботи з креативності в контексті самоактуалізації та четверту – дослідження креативності особистості на межі з психіатрією [18].

У вітчизняній науці більшою мірою вивчено такі складові креативності, як творчий процес та творчий продукт. Дослідженням особливостей творчих особистостей присвячені поодинокі роботи, у зв'язку з чим важко виділити самостійні напрямки, аналогічні чотирьом вищерозглянутим підходам. Більшість із відомих нам досліджень було проведено в рамках аналізу рис та мотивів творчих людей, а також взаємозв'язку креативності та психопатології.

Перш ніж розглядати результати досліджень творчих особистостей, необхідно зазначити, що більшість із них було виконано з дорослими людьми (з переважанням у даній категорії студентів) і лише менша їх частина стосувалася дітей. Однак у своїй сукупності вони повідомляють, що креативним дітям властиві практично ті ж особистісні особливості, що й креативним дорослим, у зв'язку з чим ми аналізуватимемо дані дослідження узагальнено.

У зарубіжних дослідженнях особистісних особливостей індивідів, що творчо проявили себе, деякі автори вважають, що креативність є генеральною

рисою особистості, а не безліччю пов'язаних між собою особистісних рис [50,51].

Найбільш фундаментальним у цій галузі виступає дослідження Г.А. Девіса. Він проаналізував результати понад 40 досліджень у галузі вивчення рис творчо обдарованих дітей та дорослих та представив їх наступними 16 категоріями: усвідомлення своєї креативності, оригінальність, незалежність, схильність до ризику, енергійність, організованість та перфекціонізм, цікавість, почуття гумору, схильність до фантазування, до складності та двозначності, артистичність, відкритість новому знанню, прагнення самотності, сприйнятливість, емоційність і етичність. Серед даних характеристик незалежність, емоційність, схильність до ризику та самотності є, на нашу думку, факторами, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей шляхом пристосування до середовища, що вітається в суспільстві. Даний вид адаптації вимагає, насамперед, наявності таких рис як тенденція до конформізму, схильність до залежності та підпорядкування, які невласливі творчим людям. Їхні вищеназвані індивідуальні особливості сприяють адаптації шляхом перетворення оточення.

Інші характеристики творчо обдарованих особистостей також дозволяють зрозуміти, чому серед них найбільш поширена адаптація шляхом перетворення середовища. До таких характеристик відносяться: самодисципліна в частині роботи, здатність відстрочити задоволення, незалежність суджень, високий ступінь автономності, відсутність статевих стереотипів, інтернальний локус контролю, високий рівень самоініціації та прагнення виконувати завдання якнайкраще (виділяються Р. Б. Кеттеллом як найбільш доведені риси креативних особистостей радикалізм і домінування, з погляду, є чинниками, як утрудняють адаптацію в соціумі, а й ведуть до відчуження від інших людей).

У дослідженні Д. Д. Роя, спрямованого вивчення психологічних характеристик художньо обдарованих особистостей, було виявлено такі риси, як інтровертованість, незалежність та чутливість [52].

Г. Крос з колегами вказують на велику замкнутість, напористість, нервово-психічну напругу, меншу силу супер-Его (Над-Я) та наявність аутистичних тенденцій у групі художників у порівнянні з контрольною групою нетворчих індивідів. Дані цих авторів також вказують на можливі труднощі адаптації творчих особистостей. У нашому суспільстві легше адаптуватися людині екстравертованій, ніж інтровертованій, товариській, ніж замкненій, емоційно спокійній, ніж схильній до нервово-психічної напруги, тобто, нетворчій, аніж творчій.

Однак, більшість робіт повідомляють, що головною рисою творчої особистості є внутрішня мотивація, тобто, яскраво виражене прагнення творчості [55, 58]. Тільки людина, якою рухає внутрішнє прагнення діяльності, може йти вперед, долаючи всі перепони.

До факторів, що ускладнюють адаптацію творчої людини, відносяться і негативні властивості особистості, що виділяються рядом авторів. Так, у роботах Е.П. Торренса, Дж. М. Сміфа, Г. Доміно та Г.А. Девіса виділяються такі риси: егоїстичність, імпульсивність, схильність до суперечок, дитинство, розсіяність, нейротизм та гіперактивність [53,54].

Узагальнюючи все сказане вище, слід зазначити, що, згідно із даними зарубіжних досліджень, творчим дітям і дорослим притаманні різноманітні, часом суперечливі характеристики (наприклад, організованість разом з тенденцією до розсіяності), які в сукупності з прагненням до самотності та підвищеною емоційністю та чутливістю можуть суттєво ускладнювати процес їх успішного входження до соціуму, особливо у разі відсутності адекватних (насамперед інституційних) механізмів адаптації.

На відміну від зарубіжних дослідників, вітчизняні автори більшою мірою наголошують на одній основній рисі творчих особистостей, що значною

мірою визначає процес їх соціалізації та адаптації. Так, А. А. Мелік-Пашаєв єдиною першоосновою здібностей до всіх видів творчості виділяв цілісне ставлення до світу, властиве творцям у сфері мистецтва. Творчу обдарованість людини він досліджував не як сукупність окремих рис особистості, а як прояв єдиного естетичного відношення у різних сферах людської психіки [36].

На наш погляд, недоліком більшості даних положень є відсутність емпіричного підтвердження про наявність виділених авторами основних рис творчих особистостей. Емпіричних досліджень, спрямованих безпосередньо на аналіз індивідуальних особливостей творчих особистостей, у нашій країні виконано небагато. У доступній літературі нам вдалося знайти інформацію про такі риси креативних людей, виявлених у ході практичних тестувань: толерантність до невизначеності, готовність до подолання перешкод, готовність до зростання, внутрішня мотивація, помірна готовність до ризику, прагнення до визнання; екстравертованість, інтуїтивність, логічність та розсудливість.

Як ми вже зазначали, у західній науці друга область вивчення особистісних особливостей творчих людей включає дослідження «Я» у зв'язку з креативністю. Незважаючи на величезний масив досліджень «Я» (self, ego), з одного боку, та креативності, з іншого, робіт, спрямованих на вивчення характеру їхніх взаємозв'язків, дуже мало, більшість зарубіжних дослідників відзначають ту саму рису креативних особистостей, які мають високу силу Я» . Так, Р.Б. Кеттелл відзначає високу силу «Я» у креативних особистостей у науці та мистецтві []. А. Берон виявив, що креативні письменники та архітектори мали найвищу силу «Я» [41]. На силу «Я» креативної особистості вказує також Г. Г. Гоу [41]. Г. Г. Айзенк показав, що висока сила «Я» корелює з високим рівнем психопатології. Люди, які мають низький рівень сили «Я» та низький рівень психопатології, є нетворчими [37].

Ці дані свідчать, що творчо обдаровані люди можуть долати труднощі адаптації з допомогою сили свого «Я». На наш погляд, дана риса,

безпосередньо пов'язана з вираженим серед них високим ступенем внутрішньої мотивованості на заняття творчістю, що сприяє їх адаптації шляхом перетворення середовища. Наявні відомості про зв'язок креативності з самодостатністю та впевненістю у собі також підтверджують цю думку.

У межах третьої області досліджень креативності у самоактуалізації західні автори розрізняють так звану велику креативність і малу креативність. М. Боден переформулював цей поділ у термінах «історичної» проти «особистісної» креативності [36]. Мала, чи особистісна, креативність належить до повсякденного життя і повсякденних ситуацій, тоді як велика, чи історична, креативність має справу з досягненнями, які справили значний вплив на культуру та суспільство.

Творчість у руслі самоактуалізації розуміється як мала, тобто, особистісна, креативність, що є природною тенденцією до особистісного балансу, психічного здоров'я та саморозвитку. Загальна особливість підходів у руслі цього напрямку полягає у розвитку ідей холізму щодо людини, в опорі на її позитивні можливості. Так, А. Адлер вбачав креативність «Я» у свободі вибору між альтернативними життєвими стилями та фінальними цілями [33]. Хоча цілі можуть ініціюватися спадковістю та культурними факторами, зрештою мета виникає завдяки творчій силі індивідуальності. У цьому виявляється самодетермінація та унікальність особистості. Перевагою теорії А. Адлера є вказівка на індивідуальність творчої людини, яка, з одного боку, визначає її унікальність, з другого, виділяє з довкілля, обумовлюючи, тим самим, специфіку її адаптації.

За А. Маслоу, у процесі самоактуалізації людина виявляє інтегрованість і долає розщепленість [33]. Креативність, що є однією з найважливіших характеристик самоактуалізації, сприяє тому, що особистість стає більш відкритою до досвіду, досконалою, спонтанною, гумористичною, трансцендентною та незалежною від нижчих потреб. Отже, завдяки самоактуалізації людина розкриває свої можливості, близькі до сутності буття.

А.. Маслоу наголошує на необхідності створення всередині суспільства умов, що сприяють реалізації творчого потенціалу особистості та ведуть до досягнення самоактуалізації. При цьому він також вказує, що в даний час більшість людей не використовують свою креативність і не досягають самоактуалізації, оскільки соціальна структура не сприяє такому виду діяльності. Таким чином (і це дуже важливо в рамках нашої роботи), А. Маслоу наголошує на доцільності зміни домінуючих у культурі норм і цінностей у бік їхньої більшої відповідності можливості реалізації однієї з основних людських потреб – потреби у самоактуалізації.

Концепція тенденції, що актуалізується К. Роджерса включає всю область мотивації, напруги потреби, редукцію напруги, а також креативність [15]. Актуалізація характеризує особистість як ціле, але з її окремими компонентами («Я»). Ідеальні умови життя людини створюються завдяки повному функціонуванню особистості. Це означає, що людина вільно висловлює свої почуття, робить незалежні вчинки та є творчою. Протилежним даному типу є особистість, яку К. Роджерс називає тією, що захищається. Така людина швидше підтримує своє життя, ніж покращує його. Вона живе за задалегідь складеним планом, відчувається об'єктом маніпуляцій, а не вільною; вона конформіст і залежить від інших, а не креативна. Повністю функціонуюча творча особистість, навпаки, вільна від захисту та відкрита досвіду. Однак багато авторів у даному контексті не згодні з К. Роджерсом, стверджуючи, що у творчих людей захисти виражені не меншою, а можливо, більшою мірою [15]. Різниця полягає в тому, що захист творчих особистостей влаштований таким чином, що вони не перешкоджають, а сприяють творчості. Заслугою К. Роджерса є те, що він, як і А. Маслоу, наголошує на значущості творчих здібностей для самоактуалізації та повноцінного функціонування особистості.

Хоча здавалося б мала креативність далека від творчості мистецтва і літератури, насправді є протилежні свідчення. Вплив досвіду та життєвих

обставин на творчість художників виявлені при аналізі журналів, листування, змісту картин художників, що жили в інший, ніж їхні дослідники, час [15, 16, 38, 41]. Останнім часом з'явилися роботи, в яких вплив обставин життя на творчий процес у галузі візуальних мистецтв вивчається на прикладі сучасних художників. Результати якісних досліджень з використанням глибинних інтерв'ю свідчать про вплив на художників подій, переживань, досвіду та спогадів, найбільш суттєвих у їхньому житті, на теми, образи, експресію тощо. у тому творах [18].

Слід зазначити, що дослідники в рамках цього напрямку вказують на необхідність використання людьми їх творчого потенціалу з метою досягнення самоактуалізації та реалізації всіх своїх здібностей. Творчі здібності є чинником, що ведуть до ефективної адаптації, а не пригнічення своїх прагнень і потреб через тенденцію до конформізму, та використання їх для приведення свого внутрішнього світу у відповідність до зовнішніх умов.

Узагальнюючи все сказане вище, слід підкреслити, що творчим особам, як дорослим, так і дітям, властиві суперечливі соціопсихологічні характеристики, які, поряд з тенденцією до замкнутості, інтровертованості та самотності, можуть, з одного боку, істотно ускладнювати процес їх адаптації, а з іншого боку, бути ресурсом їхнього психологічного здоров'я та можливості творчості. Це проявляється в тому, що творчі люди одночасно і хворобливіші і здоровіші психологічно в порівнянні з населенням в цілому; вони, з одного боку, більш уразливі, але, з іншого боку, мають у своєму розпорядженні великі ресурси для подолання труднощів. Однак творчо обдаровані діти в порівнянні з дорослими більш схильні до впливів оточення і стикаються з великими адаптаційними складнощами. Дані обставини вказують на доцільність вивчення факторів, що ускладнюють їхню адаптацію в сучасному суспільстві.

Висновки до першого розділу

Проведений аналіз вітчизняних та зарубіжних теоретичних концепцій та практичних досліджень свідчить, що проблема соціальної адаптації творчо обдарованої особистості є актуальною для сучасного суспільства. Це викликано зростанням так званого «людського фактору» в економіці, політиці та культурі та усвідомленням значущості креативних людей для розвитку соціуму.

Нині переважає уявлення, що з творчих особистостей характерна адаптація шляхом перетворення середовища. При цьому серед засобів адаптації (особистісних, культурних та інституційних) на перше місце виходять інституційні фактори, оскільки саме від розробленості соціальної системи залежить успішність адаптації. Недостатність у сучасному суспільстві інституційних засобів адаптації проявляється у поширеності високого рівня соціально індукованої тривожності, особливо серед творчо обдарованих дітей. Будучи нормальною та необхідною для творчої особистості, надмірна соціально індукована тривожність дітей перешкоджає ефективній адаптації, що посилюється схильністю креативних людей до психічних розладів та виразністю серед них суперечливих особистісних характеристик. У зв'язку з цим дуже актуальним стає питання про соціальну адаптацію творчо обдарованих дітей, оскільки, порівняно з дорослими, вони, з одного боку, більшою мірою схильні до труднощів адаптації, а, з іншого боку, саме діти відкриті зовнішньому впливу і саме на них мають бути спрямовані насамперед зусилля суспільства для реалізації їхнього творчого потенціалу.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

2.1. Дослідження взаємозв'язку творчої обдарованості та тривожності як індикатора адаптованості

Проведений нами у попередньому розділі аналіз результатів різних досліджень свідчить про проблемну ситуацію з творчо обдарованими дітьми у суспільстві. Нерозвиненість соціальної інфраструктури перешкоджає успішній адаптації креативних дітей та реалізації їхнього творчого потенціалу.

Мета нашого практичного дослідження полягала у вивченні ступеня поширення високого рівня тривожності та соціально-індукованих страхів, пов'язаних зі школою, як індикаторів адаптованості серед творчо обдарованих дітей.

Емпіричним об'єктом дослідження стали творчо обдаровані діти шкільного віку (від 7 до 9 років). Дана категорія дітей як об'єкт дослідження була обрана у зв'язку із загальним характером завдань адаптації в період шкільного навчання (спочатку що характеризуються звиканням до нової соціальної ролі, а потім викликаних необхідністю адаптуватися до нових вимог батьків, вчителів, однолітків), що виявляються у переживанні стану тривоги та страхів, пов'язаних із школою.

Предметом цього дослідження виступили феномен тривожності та соціально індукованих страхів, пов'язаних зі школою, як індикаторів адаптованості.

Виходячи з мети дослідження, у тестуванні брали участь не тільки діти з високим рівнем творчих здібностей, а й з рівнем розвитку творчих здібностей у межах норми для можливості отримання порівнюваних результатів про ступінь поширеності тривожності та страхів, пов'язаних зі школою, у групах з

різною виразністю творчого потенціалу. Усього було протестовано 54 дитини віком від 7 до 9 років, серед них хлопчиків було 17 осіб, дівчаток – 37.

У дослідженні використовувалися такі методики:

1. Тест Гілфорда на вивчення креативності (модифікований)
2. Методика визначення рівня тривожності Ч. Д. Спілбергер.
3. Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса.

Тест Гілфорда на вивчення креативності (модифікований)

Методика Дж. Гілфорда є найваліднішим і найнадійнішим стандартизованим інструментом, що дозволяє виміряти всі основні характеристики креативного мислення та оцінити творчий потенціал особистості.

Тест був створений у руслі концепції дивергентного мислення Дж. Гілфорда і втілює в собі її основні ідеї, суттєво доповнені та розвинені у працях співробітників Центру вивчення креативної поведінки. Він є потужним психодіагностичним інструментом, що вимагає професіоналізму від його користувачів. Потужність тесту обумовлена його вимірювальними можливостями. Велика різноманітність ретельно підібраних завдань надає обстежуваному широкі можливості для прояву креативних здібностей. Це значно підвищує достовірність результатів, отриманих з допомогою тесту порівняно з результатами інших тестів на креативність.

Досліджувані фактори:

Швидкість (легкість, продуктивність) – цей фактор характеризує швидкість творчого мислення і визначається загальним числом відповідей.

Гнучкість – фактор, що характеризує гнучкість творчого мислення, здатність до швидкого переключення і визначається числом класів (груп) даних відповідей.

Оригінальність – фактор характеризує оригінальність, своєрідність творчого мислення, незвичність підходу до проблеми і визначається числом рідко

наведених відповідей, незвичайним вживанням елементів, оригінальністю структури відповіді.

Точність – фактор, що характеризує стрункість, логічність творчого мислення, вибір адекватного рішення, відповідного поставленої мети.

Слід зазначити, що субтест 3 (слова або вирази) має дві модифікації, одна модифікація – слова – призначена для дітей від 5 до 8 років, друга модифікація – вирази – призначена для дітей 9– 15 років.

Тест складається з трьох частин: вербальної батареї (7 субтестів), образної батареї (3 субтести) та звукової батареї (2 субтести). Дана методика дозволяє не лише оцінити рівні розвитку вербального, образного та звукового творчого мислення, а й отримати уявлення про якісну своєрідність цих окремих структур креативності у різних людей.

У нашому дослідженні використовувалася образна батарея, спрямована на діагностику образної (художньої, музичної) обдарованості. У цьому варіанті образна креативність оцінюється за п'ятьма показниками []:

1. Побіжність – відображає здатність людини створювати велику кількість осмислених ідей (рисуноків).

2. Оригінальність – відображає здатність давати незвичайні, унікальні відповіді.

3. Розробленість – відбиває здатність детально розробляти придумані ідеї.

4. Абстрактність назв – відбиває здатність виділяти головне, здатність розуміти суть проблеми.

5. Опір замиканню – відображає здатність тривалий час залишатися відкритим новизні та різноманітності ідей, досить довго відкладаючи прийняття остаточного рішення для того, щоб зробити розумовий стрибок та створити оригінальні ідеї.

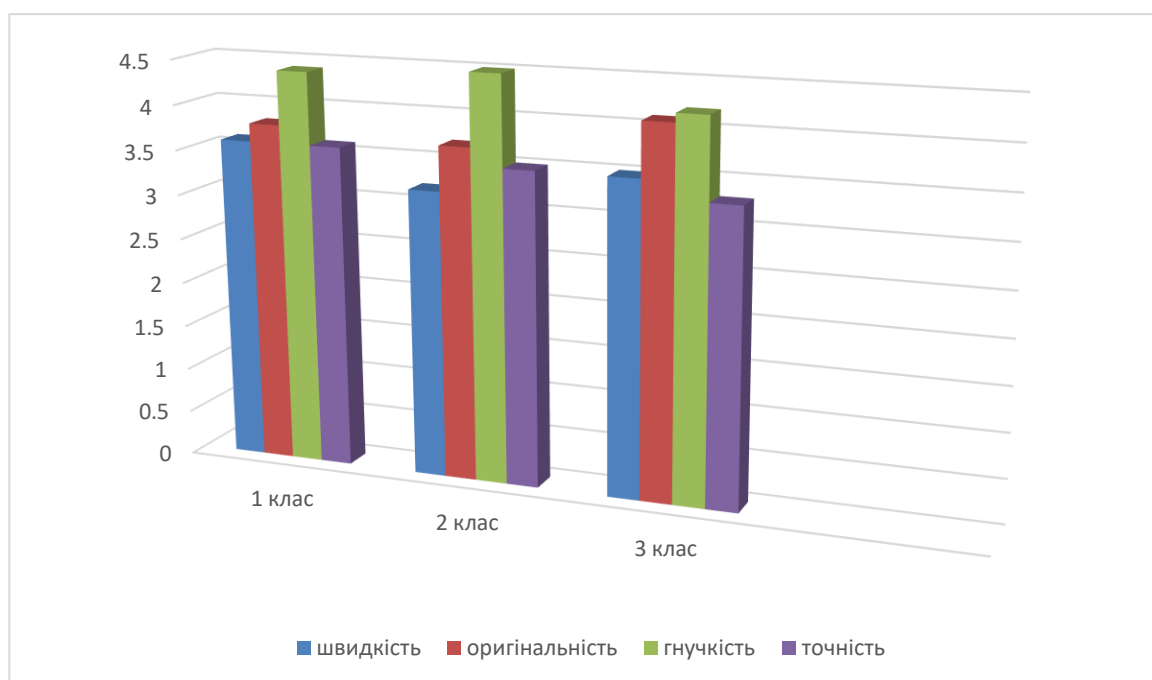
Образна батарея складається із трьох субтестів, які необхідно виконати протягом 30 хвилин:

1. «Створення малюнка» – потрібно створити оригінальний малюнок, частиною якого є задана кольорова фігура (у вигляді овалу).

2. «Незакінчені фігури» – потрібно створити якнайбільше оригінальних зображень на основі заданих незакінчених фігур.

3. «Повторювані лінії» – потрібно створити якнайбільше оригінальних зображень на основі пар паралельних ліній.

Рис 2.1 – Діаграма показників креативності молодших школярів

У трьох вікових групах обдарованих дітей молодшого шкільного віку виявлені переважно високі та середні показники швидкості (продуктивності), гнучкості, оригінальності, точності за тестовою методикою. Були протестовані всі учасники експериментальної вибірки. У цілому за вибіркою отримані результати показали, що у всіх експериментальних класах найбільший розвиток у структурі креативності має показник оригінальності, менший, порівняно з іншими характеристиками, - продуктивність.

Отже, оригінальність сприймається як статистична відповідь. Якщо взяти до уваги, що двох ідентичних зображень не буває, то відповідно слід говорити про статистичну рідкість типу (або класу) малюнків. У атласі наведено різні типи малюнків та їх умовні назви, запропоновані автором адаптації, які відображають деяку істотну характеристику зображення. Причому, умовні

назви малюнків, зазвичай, не збігаються з назвами малюнків, даними самими випробуваними, що ілюструє різницю між вербальною і невербальною креативністю. Трапляються випадки, коли дитина демонструє високий рівень невербальної креативності, але утруднюється у вербальних проявах. Це протиріччя пояснюється віковими особливостями розвитку дітей. У віці від 6 до 10 років основними новоутвореннями є довільні психічні процеси, внутрішній план дій, рефлексія поведінки, відбувається становлення наймолодшої функції психіки - мови, формується контекстна та діалогічна ситуативна мова, удосконалюється спілкування. Тому саме у молодших школярів з різних причин можуть виникати труднощі у комунікативній діяльності, вербалізації почуттів та думок.

Поряд із показником «оригінальність» як несхожість створеного випробуваним зображення на зображення інших випробуваних, ми вимірювали невербальну креативність за такими параметрами:

- продуктивність, - кількість малюнків за винятком повторюваних і нерелевантних;
- гнучкість - наявність різних типів зображень для кожної запропонованої картинки і легкість переходу від одного типу зображення до іншого.

Нерелевантними вважаються роботи, які не включають ліній стимульного матеріалу як складова частина малюнка. Щодо нашої вибірки цей показник виявився малоінформативним.

Методика визначення рівня тривожності Ч. Д. Спілбергера

Методика Спілбергера є надійним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності в даний момент (ситуативна тривожність) та особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини).

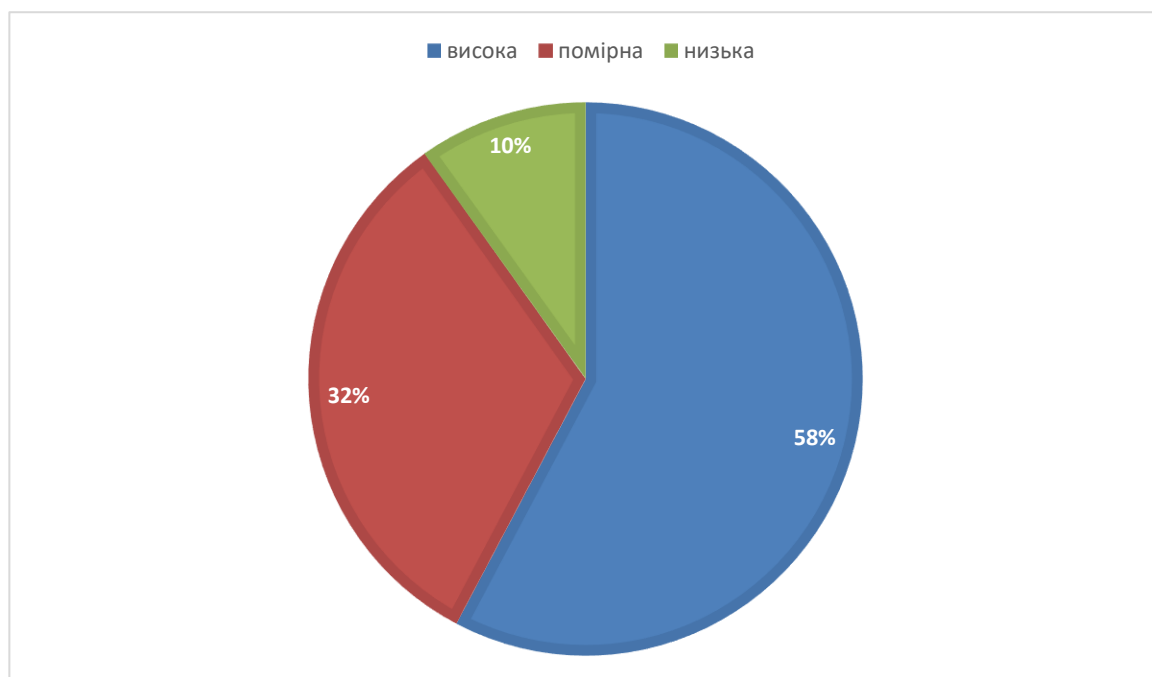
Особистісна тривожність характеризує стійку тенденцію сприймати велике коло ситуацій як загрозливих, реагувати такі ситуації станом тривоги. Ситуативна тривожність характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю у певній ситуації.

Більшість з відомих методів вимірювання тривожності дозволяє оцінювати лише особистісну тривожність, або стан тривожності, або ще більш специфічні реакції. Єдиною методикою, що дозволяє диференційовано вимірювати тривожність як особистісну властивість і як стан, є методика, запропонована Ч. Д. Спілбергом.

Бланк шкал самооцінки Спілберга включає інструкції і 40 питань-суджень, 20 з яких призначені для оцінки рівня ситуативної тривожності (СТ) і 20 - для оцінки рівня особистісної тривожності (ЛТ).

При інтерпретації результат оцінюється так: до 30 балів - низька тривожність; 31- 45 – помірна тривожність; 46 і більше – висока тривожність.

Рис 2.2 – Діаграма показників тривожності молодших школярів

Результати дослідження рівня тривожності за методикою Д. Спілбергом засвідчили, що у творчо обдарованих дітей переважають показники високого рівня (58%). Тривожність виконує подвійну функцію. З одного боку, її наявність необхідна для творчості, оскільки вона мобілізує активність людини, змушує її діяти та приймати рішення і, отже, зрештою, сприяє більш ефективній адаптації. Надмірна ж соціально індукована тривожність, навпаки,

може перешкоджати адаптації та повноцінному розвитку особистості творчо обдарованої дитини, викликаючи в ній необґрунтовані страхи, які вона може долати шляхом творчості.

Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса.

Методика Філіпса спрямовано вивчення рівня та характеру тривожності, що з школою. Вона складається з восьми шкал, кожна з яких може оцінюватись окремо [46]:

1. Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язані з різними формами його включення у життя школи.

2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, і натомість якого розвиваються її соціальні контакти (передусім з однолітками).

3. Фрустрація потреби у досягненні успіху – несприятливий психічний фон, який дозволяє дитині розвивати свої потреби у успіху, досягненні високого результату тощо.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

5. Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення та переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей.

6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих – орієнтація на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків та думок; тривога щодо оцінок, що даються оточуючим; очікування негативних оцінок.

7. Низька фізіологічна опірність стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру, що підвищують ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.

8. Проблеми та страхи у відносинах з вчителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими у школі, що знижує успішність навчання дитини.

Під час обробки результатів виділяються питання, відповіді які збігаються з ключем тесту. Далі підраховується загальна кількість розбіжностей за кожною шкалою. Якщо вона більша або дорівнює 50%, то можна говорити про підвищену тривожність дитини, якщо більше 75% – про високу тривожність.

Питома вага дітей зі спеціалізованих шкіл мистецтв в експериментальній групі респондентів з високим рівнем творчого мислення становила 75%, із загальноосвітніх шкіл – 25%. У контрольній групі респондентів із рівнем розвитку творчого мислення в межах норми дітей із спеціалізованих шкіл мистецтв було 20%, із загальноосвітніх шкіл – 80%.

Дані групи були сформовані з метою перевірки наступних гіпотез:

I. У творчих дітей з високим рівнем образного мислення рівень особистісної тривожності не відрізняється від рівня тривожності у дітей з розвитком образного мислення у межах норми.

У творчих дітей із високим рівнем образного мислення рівень особистісної тривожності вищий, ніж у дітей із розвитком образного мислення в межах норми.

Творчі діти з високим рівнем образного мислення не відрізняються від дітей з розвитком образного мислення в межах норми рівнем виразності страхів, пов'язаних зі школою.

У творчих дітей із високим рівнем розвитку образного мислення страхи, пов'язані зі школою, виражені більшою мірою, ніж у дітей із розвитком образного мислення в межах норми.

Аналіз даних за методикою Філіпса представлений у таблиці 2.1, в якій відображені відсоткові співвідношення виразності кожного виду страху в групах

Таблиця 2.1 – Результати тестування за методикою Філіпса

Назва шкали	Експериментальна група, %	Контрольна група, %
Загальна тривожність у школі	34	22
Переживання соціального стресу	13	10
Фрустрація потреби у досягненні	10	6
Страх самовираження	68	30
Страх ситуації перевірки знань	51	51
Страх не відповідати очікуванням	36	28
Низька фізіологічна опірність	27	22
Проблеми та страхи у відносинах	55	42

Дані, наведені у таблиці, свідчать, що загалом усі види шкільних страхів, як і загальна тривожність у шкільному житті більш виражені у творчо обдарованих дітей, порівняно з дітьми з контрольної групи. Винятком є лише страх ситуації перевірки знань, присутній у половини респондентів в обох групах. Проте результати статистичного аналізу свідчать про відсутність значних відмінностей між групами за рівнем виразності страхів. Тільки за однією шкалою (страх самовираження) свідчить про більшу схильність творчо обдарованих дітей відчувати негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим та демонстрації своїх можливостей. Варто зазначити, що дані ситуації пов'язані зі школою, і отримані результати не означають, що творчі діти відчуватимуть страх самовираження і в інших сферах, що не мають відношення до школи.

Виявлені також у ході дослідження страхи, пов'язані зі школою, свідчать про досить високий рівень так званої соціальної тривожності серед дітей. Будучи в цілому нормальним явищем для молодшого шкільного віку, страхи

серед дітей, які брали участь у тестуванні, виражені високою мірою, що є вже знаком дезадаптації. Так, проблеми у відносинах з вчителями та страх ситуації перевірки знань виявлено у половини піддослідних. Це свідчить про те, що наша система шкільного навчання часто є фактором, що не сприяє, а перешкоджає соціальній адаптації та розвиває соціальну тривогу.

Отримані під час дослідження результати вказують, що творчо обдаровані діти більш тривожні і мають більше соціальних страхів (що виявляються в труднощі в процесі навчання і, насамперед, у страху самовираження) порівняно з нетворчими дітьми. Таким чином, підвищена тривожність креативних дітей переважно соціально індукована, що значно ускладнює їхню адаптацію та перешкоджає повноцінному розвитку.

2.2. Аналіз особливостей адаптації творчо обдарованих дітей

Для проведення дослідження нами було розроблено анкету «Творча особистість у суспільстві: самооцінка і оцінка оточуючих». При її створенні ми спиралися на існуючі керівництва та рекомендації до побудови та проведення соціологічних досліджень. Анкета поширювалася анонімно серед викладачів творчо обдарованих дітей; серед викладачів, професійна діяльність яких не пов'язана із творчістю; серед родичів та друзів творчо обдарованих особистостей.

Результати свідчать, що переважна більшість респондентів вважають творчих дітей майбутнім нашого суспільства. На наш погляд, у даному контексті виявилось, з одного боку, уявлення про те, що діти взагалі є майбутнім будь-якого суспільства, з іншого, явно видно усвідомлення значущості саме творчої особистості у розвиток соціуму. У своїй сукупності більше половини (76%) респондентів вказують на високу значущість креативних дітей та актуальність проблеми умов їхнього життя в сучасному суспільстві.

Також серед опитаних переважає думка, що творчо обдаровані діти не здатні самотійно без сторонньої допомоги реалізувати свої таланти (79% висловились таким чином). Це вказує на необхідність професійної допомоги творчо обдарованим дітям у розвитку їхнього потенціалу. Крім того, переважна більшість респондентів (87%) впевнені, що в нашому суспільстві створено недостатні умови для розвитку творчих здібностей дітей, і необхідно вживати спеціальних заходів для подолання психологічних труднощів, з якими стикаються обдаровані. Це свідчить у тому, що у соціумі усвідомлюється брак існуючих засобів адаптації та її реалізації креативного потенціалу творчо обдарованих дітей.

Найбільш поширеним варіантом щодо організації адекватних засобів адаптації є, на думку більше половини респондентів (66%), створення шкіл для обдарованих, де вони одночасно навчалися б загальноосвітнім дисциплінам і розвивали свої здібності. Також як доцільні заходи в даному контексті вказується психологічне консультування батьків та вчителів обдарованих дітей (43%) та створення спеціальних центрів для психологічної роботи з цією категорією дітей (39%).

У своїй сукупності половина респондентів вважають, що, порівняно з іншими людьми, творчо обдаровані діти важче адаптуються до навколишньої дійсності (хоча 27% повідомляють, що, на їхню думку, вони не мають серйозних труднощів у процесі адаптації). Дві третини респондентів повідомляють про більшу чутливість креативних дітей до різних негативних впливів та про їхню схильність до прояву почуття тривоги та занепокоєння.

Більше половини опитаних (55%) вважають, що творчо обдаровані діти стикаються з великою кількістю проблем у своєму житті порівняно з іншими людьми, насамперед з такими, як невизнання їхнього таланту (46%) та заздрість оточуючих (51%). При цьому, на думку респондентів (58%), їм не складніше розкриватися перед іншими та демонструвати свої здібності.

Згідно з результатами, можливі психологічні проблеми обдарованих дітей пов'язані (за ступенем зменшення значущості) з індивідуальними особливостями людини (55%), з особливостями спілкування з однолітками (45%), з особливостями навчання у загальноосвітній школі (44%) та з умовами виховання в сім'ї (36%).

Отримані нами дані вказують, що загалом у суспільстві творчо обдарованих дітей вважають найбільш уразливими, чутливими тривожними і схильними до труднощів адаптації проти іншими дітьми.

Група викладачів творчих спеціальностей становила 65 чоловік, серед яких 15% чоловіків та 85% жінок. До цієї групи були включені педагоги шкіл та викладачі творчих спеціальностей, які працюють на факультетах ХНУ, м. Хмельницького.

Переважна більшість викладачів творчих спеціальностей (89%) схильні бачити майбутнє у творчих дітях. Вони також вважають дуже актуальною проблему творчо обдарованих дітей та умов їхнього життя (85%). Більшість опитаних (86%) також упевнені у нездатності цих дітей самостійно розвинути свої таланти. Дані уявлення викладачів, на наш погляд, пов'язані з тим, що за родом своєї діяльності вони постійно спілкуються з творчо обдарованими дітьми і знають про необхідність професійної допомоги для того, щоб дитина могла повністю розкрити свій талант. Саме ця обставина, на нашу думку, насамперед і позначилася на точці зору 86% респондентів про явну недостатність створених умов для реалізації творчого потенціалу дітей та доцільність додаткових заходів для подолання ними психологічних труднощів.

Дві третини опитаних вказують на необхідність створення спеціальних шкіл для обдарованих дітей, де вони навчалися б загальноосвітнім дисциплінам і розвивали свої здібності. Також багато педагогів вказують на доцільність створення центрів психологічного консультування батьків та

вчителів обдарованих дітей (40%) та центрів, у яких здійснювалася б психологічна робота з обдарованими дітьми (38%).

Половина респондентів (54%) повідомляють про великі труднощі творчо обдарованих дітей у процесі адаптації до соціуму в порівнянні з іншими людьми (у групі викладачів творчих спеціальностей лише 14% вважають, що креативні діти легше адаптуються і лише 17% - що вони не мають яких- або серйозних проблем).

Також у цій групі домінуючою є думка про більшу міру чутливості креативних дітей до негативних впливів (82%) та їх схильність до прояву занепокоєння і тривоги (74%).

Таким чином, представлені результати вказують на явну однорідність думки викладачів творчих спеціальностей, що відзначають підвищену вразливість, чутливість, вразливість, тривожність креативних дітей, які повідомляють про великі труднощі їх адаптації в сучасному суспільстві в порівнянні з іншими дітьми і вважають за необхідне створення більш адекватних засобів їх адаптації.

До групи викладачів нетворчих спеціальностей входило 85 осіб, які є вчителями середніх шкіл м. Хмельницького. У цій групі 22 особи (12%) чоловіків та 63 (88%) - жінок.

У сукупності результати дослідження у цій групі свідчать, що, як і викладачі творчих спеціальностей, педагоги нетворчих дисциплін здебільшого вважають творчих дітей нашим майбутнім (88%). Викладачі нетворчих дисциплін, володіючи досвідом спілкування та навчання різних учнів, у тому числі і з яскраво вираженими творчими здібностями, зазначають, що креативні діти нездатні самі реалізувати свої таланти, і їм у цьому потрібно допомагати (81%). Ця обставина особливо значуща у зв'язку з тим, що ця група є єдиною, в якій жоден респондент не відповів, що в суспільстві створені достатні умови для розвитку творчих здібностей дітей. 98% опитаних вважають, що цих умов явно недостатньо і лише 2% не змогли відповісти. На

нашу думку, це вказує на те, що викладачі нетворчих дисциплін, безпосередньо спостерігаючи за своїми учнями та бачачи, що їхній творчий потенціал не розкривається в умовах звичайної загальноосвітньої школи, більше за інших розуміють необхідність створення адекватної системи навчання креативних дітей. Як і викладачі творчих спеціальностей, респонденти в цій групі насамперед повідомляють про доцільність створення шкіл для творчо обдарованих дітей, де вони навчалися б загальноосвітнім дисциплінам і розвивали свої здібності (60%). Далі за ступенем зменшення значущості викладачі наголошують на необхідності організації центрів психологічного консультування батьків та вчителів обдарованих дітей (43%), створення центрів, у яких здійснювалася психологічна робота з обдарованими дітьми (36%) та розвитку центрів психологічної допомоги при загальноосвітній школі (30%).

На важливість організації додаткових заходів для подолання тих психологічних труднощів, з якими стикаються обдаровані діти, на нашу думку, вказує і той факт, що творчо обдаровані діти важче адаптуються до навколишньої дійсності (47%). І хоча 21% викладачів все ж таки вважають, що креативні діти не зазнають якихось серйозних труднощів у процесі адаптації, проте більшість з них (76%) повідомляють, що, на їхню думку, творчо обдарована дитина більшою мірою чутлива до різних негативних впливів порівняно з іншими дітьми. Також більше половини респондентів повідомляють, що ці діти більш схильні до прояву почуття тривоги (59%) і стикаються з великою кількістю проблем у своєму житті (63%). На першому місці серед основних проблем творчих дітей у викладачів знаходиться заздрість оточуючих (57%), яка може лежати в основі невизнання їхнього таланту (на це вказують 39% опитаних). Також 25% повідомляють про труднощі навчання таких дітей та 29% - про труднощі у спілкуванні з людьми.

Таким чином, група викладачів нетворчих дисциплін, як і група викладачів творчих спеціальностей, вважають недостатніми засоби адаптації

креативних дітей, які існують у нашій країні і вказують на підвищену чутливість, тривожність і більш виражені труднощі адаптації (часто викликаними проблемами у навчанні) цієї категорії дітей у порівнянні з рештою дітей.

Група родичів та друзів творчо обдарованих особистостей складалася із 104 особи. До неї були включені батьки та найближчі родичі дітей, а також родичі та друзі дорослих творчо обдарованих особистостей. У цій групі чоловіків було 26 осіб (25%), жінок – 78 (75%).

Результати анкетування вказують, що, як і в попередніх групах, родичі та друзі творчо обдарованих осіб здебільшого вважають, що креативні діти – це насамперед наше майбутнє, на що вказують 89% респондентів. Також більшість із них (79%) вважають, що проблема творчо обдарованих дітей та умов їхнього життя дуже актуальна для сучасного суспільства. Дана думка в сукупності з думкою, що креативні діти нездатні самостійно реалізувати свої таланти (про що повідомляють 83% опитаних) пов'язана з переважаючим у цій групі уявленням про недостатність у нашому суспільстві умов для розвитку творчих здібностей дітей та необхідність вживати спеціальних заходів для подолання тих психологічних труднощів, з якими стикаються обдаровані (на це вказують 88%). Як і дві попередні групи, родичі та друзі креативних особистостей відзначають насамперед доцільність створення спеціалізованих шкіл для творчо обдарованих дітей (60%). Також багато респондентів у цій групі вважають важливим створення центрів психологічного консультування батьків та вчителів обдарованих дітей (43%), спеціалізованих центрів психологічної роботи з обдарованими дітьми (35%) та центрів психологічної допомоги при загальноосвітній школі (29%).

Половина респондентів також схильні вважати, що творчо обдаровані особи важче адаптуються до навколишньої дійсності (52%), хоча 29% опитаних зазначають, що, на їхню думку, ці діти не мають жодних серйозних труднощів у процесі адаптації. Безпосередньо спілкуючись з творчими

особистостями у своєму житті, вони у своїй переважній більшості вказують на їхню підвищену чутливість до різних негативних впливів (80%) і на велику схильність до прояву почуття тривоги (73%).

Незважаючи на те, що третина респондентів вважають, що творчо обдаровані діти не стикаються з великою кількістю проблем, більш як половина опитаних (56%) вказують на наявність серйозних труднощів у їхньому житті. До таких труднощів, на думку половини опитаних належить заздрість оточуючих і далі за рівнем зменшення значимості невизнання їхнього таланту (43%), проблеми у спілкуванні з людьми (33%) і проблеми навчання (30%).

Отже, результати дослідження у цій групі свідчать, що у суспільстві створено недостатні умови для реалізації креативного потенціалу людей.

2.3. Рекомендаційний аналіз соціокультурного супроводу соціальної адаптації творчо обдарованих дітей у суспільстві

Враховуючи розглянуті нами у попередньому розділі уявлення про адаптаційні труднощі, які відчувають креативні особи, необхідно проаналізувати особливості адаптації творчо обдарованих дітей для їх практичного супроводу.

З завданнями адаптації діти стикаються у будь-якому віці, особливо у переході з однієї вікової групи в іншу і за зміни соціального статусу. Найбільш насичений з точки зору проблем адаптації шкільний вік, оскільки в даний період діти спочатку змушені адаптуватися до нової для них соціальної ролі, а потім у міру розвитку - до різних вимог з боку оточуючих та до різних нестандартних ситуацій, які постійно виникають у процесі навчання. Будучи більш відкритими для зовнішнього впливу, як позитивного, і негативного, більш емоційно залежними від думки оточуючих, більш чутливими і вразливими щодо дорослих, діти шкільного віку сильніше переживають

проблеми адаптації. З іншого боку, легше піддаючись впливу оточуючих, поведінка дітей легше може бути скоригована у напрямі, що сприяє всебічному розкриттю їхнього потенціалу. Адже, в першу чергу, від людей, що оточують їх, від соціуму залежить розвиток усіх здібностей дітей і реалізація їх творчого потенціалу.

Однак, незважаючи на тривалу історію досліджень у галузі адаптації обдарованих особистостей, як у нашій країні, так і за кордоном більшість із них була присвячена дорослим, а діти вивчалися лише академічно чи інтелектуально обдаровані (можливо, через їхню більшу значущість для держави та суспільства. Тим не менш, останнім часом (особливо в західних країнах) активізувалися дослідження особливостей адаптації творчо обдарованих дітей, що пов'язано зі зміною ставлення до них та розумінням їхньої провідної ролі у розвиток соціуму. Центральне місце у більшості цих досліджень займає проблема тривожності та її виразність у творчо обдарованих дітей. Тривожність є загальнопоширеним феноменом у суспільстві та її високий рівень свідчить про порушення адаптації. Тривога є індикатором рівня соціальної адаптованості індивіда в цілому та творчо обдарованої дитини зокрема.

У творчо обдарованої дитини тривожність виконує подвійну функцію. З одного боку, її наявність необхідна для творчості, оскільки вона мобілізує активність людини, змушує її діяти та приймати рішення і, отже, зрештою, сприяє більш ефективній адаптації. Надмірна ж соціально індукована тривожність, навпаки, може перешкоджати адаптації та повноцінному розвитку особистості творчо обдарованої дитини, викликаючи в ній необґрунтовані страхи, які вона може долати шляхом творчості. Про адаптаційну роль творчості написано багато робіт, а також автобіографій відомих творчих особистостей. Існування такого психотерапевтичного напрямку, як арт-терапія, також свідчить про роль малювання для психічного

здоров'я людини. За даними різних досліджень цей спосіб терапії особливо дієвий під час роботи з дітьми.

Проте наявності прагнення творчості недостатньо для подолання високого рівня тривожності та успішної адаптації. Надмірна соціально індукована тривожність у разі її високої виразності не тільки не сприяє, але навпаки, перешкоджає адаптації, що особливо виражено у дітей, психологічно вразливіших. В даному випадку важливим є питання щодо ступеня поширення серед креативних дітей високого рівня тривожності.

Результати досліджень свідчать про більшу схильність творчо обдарованих дітей та дорослих до проявів надмірної тривожності та депресії, про їх підвищену емоційність та чутливість. Розлади тривожності найпоширеніші серед творчих професій, ніж серед нетворчих спеціальностей.

У цьому контексті доцільно розглянути дослідження, створені задля вивчення залежності рівня адаптивності від рівня обдарованості. У своїй сукупності вони вказують на те, що прояви тривоги та адаптивності дітей та дорослих з так званою нормальною обдарованістю принципово відрізняються від особливостей дітей з особливою обдарованістю. Якщо перші принципово краще пристосовуються до оточення, ніж звичайні діти (що недалеко від статистичної норми), то особливо обдаровані діти і дорослі характеризуються різким зниженням адаптаційних характеристик у порівнянні зі звичайними дітьми.

На підставі вивчення результатів зарубіжних досліджень ми пропонуємо аналіз факторів, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей у суспільстві. Вона ґрунтується на виділенні трьох розглянутих нами раніше механізмів адаптації: *особистісних* (психологічних), *культурних* та *інституційних*. Перш ніж розкривати кожен із цих факторів, необхідно зазначити, що у західній науці дослідження, що стосуються проблем адаптації креативних дітей, часто проходять у контексті вивчення причин їхньої неуспішності та неможливості реалізувати свій потенціал (*underachievement*

studies). У зв'язку з цим причини неуспішності, що виділяються авторами, часто є і причинами порушень адаптації.

До *особистісних* причин, що ведуть до труднощів адаптації творчо обдарованих дітей, відносяться: депресія, висока тривожність (що поєднує особистісний та соціально індукований елементи), перфекціонізм, низька самооцінка, емоційна чутливість, стратегія уникнення невдач, екстернальний (зовнішній) нонконформізм, проблеми саморегуляції тощо

Творчо обдарованим дітям властива більшість із розглянутих нами у попередньому розділі характеристик креативної особистості. Однак, на відміну від дорослих, вони часто мають низьку самооцінку та зовнішній локус контролю, що означає їхню невіру у власні сили та у здатність впливати на події, що відбуваються. Якщо у творчої дитини є дані риси, то вони, безумовно, ускладнюють процес її адаптації.

Культурні фактори, що ведуть до труднощів адаптації творчо обдарованих дітей, включають поширені в суспільстві стереотипи; тиск оточуючих, що потребує відповідності загальноприйнятим стандартам; нерозвинене культурне середовище (сім'ї, оточення); відсутність розуміння та психологічної підтримки в сім'ї та школі; відсутність видимих майбутніх перспектив, відсутність тісних зв'язків і нестійкість сімейних відносин, а також надто низькі, надто мінливі або надто жорсткі вимоги щодо дитини.

Тиск оточуючих, що потребує відповідності загальноприйнятим стандартам поведінки, є, на нашу думку, одним із найбільш руйнівних за своїм впливом факторів, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей. Тиск із боку оточуючих гальмує особистісний розвиток творчої дитини.

Творчим дітям дуже важливі розуміння та підтримка з боку значимих інших (сім'ї, школи, однолітків) для того, щоб бути впевненими у своїх здібностях та творити. Коли психологічна підтримка відсутня, у них може розвинутися фрустрація та надмірна соціально генерована тривожність, яка вже не сприятиме, а перешкоджатиме креативності. Творчі діти можуть

отримувати досить багато уваги від однокласників, але зазвичай ні батьки, ні вчителі (крім викладачів творчих дисциплін) не мають особливого ентузіазму у зв'язку з перспективою кар'єри художника чи музиканта для їхніх дітей та учнів.

З *культурними* чинниками, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей у суспільстві, тісно переплітаються *інституційні* чинники. Вони проявляються у неадекватній системі освіти та державної підтримки, а саме: у недостатності програм для розвитку творчих здібностей дітей при загальноосвітніх школах; у недостатності спеціалізованих шкіл для творчо обдарованих; у невідповідності форми навчання потребам та здібностям дитини; у недостатності фінансування з боку держави тощо.

Розглянуті нами фактори, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей насправді тісно взаємопов'язані і діють одночасно. Так, неадекватна система освіти, яка не відповідає потребам креативних дітей, часто призводить до їх низької успішності з основних академічних дисциплін. Низька успішність може, своєю чергою, виявлятися низькою самоефективності, що супроводжується підвищенням рівня тривожності (так званої «навчальної тривожності»), нейротизму і депресивних симптомів. Тим самим утворюється замкнене коло, з якого дитина не може знайти виходу без сторонньої допомоги.

В умовах школи тенденція творчо обдарованих дітей до поведінки, що відхиляється, на думку оточуючих, (нонконформізму) може посилюватися низькою факторів.

По-перше, творчо обдаровані школярі які завжди вирішують завдання очікуваним від них способом (що може викликати несхвалення вчителя).

По-друге, особливо це стосується дітей із розвиненою уявою, вони не завжди звертають увагу на вимоги педагогів та дуже багато мріють.

І, по-третє, ці діти, порівняно зі своїми однолітками, більш індивідуалістичні, імпульсивні та критичні до оточуючих.

Подібна поведінка з боку творчо обдарованих дітей нерідко призводить до того, що вчителі їх неадекватно оцінюють, педагоги схильні вважати творчо обдарованих дітей більш руйнівними, ніж звичайних учнів. Таке ставлення педагогів, природно, впливає на самосвідомість дитини, що розвивається, що особливо значуще у вигляді важливості особистості вчителя для підлітка. Талановиті діти схильні вважати вчителів більш значущими для їхнього розвитку, ніж батьки та самі педагоги. Викладачі не завжди адекватно усвідомлюють свою роль у житті учнів. У цьому контексті результати цілої низки робіт свідчать, що для більшості обдарованих дітей з низькою успішністю соціально-емоційні проблеми є більш значущими, ніж академічні труднощі.

Ці чинники часто ведуть до шкільної дезадаптації. На відміну від інших країн, в нашій країні це явище мало вивчалось. Пояснити це можна тим, що в педагогіці радянського періоду ні масштаб, ні серйозність шкільної дезадаптації довгий час достатньою мірою не помічалися і не усвідомлювалися як значуща соціально-педагогічна проблема. Вважалося, що школа може бути носієм винятково позитивного та гуманного впливу на дитину. Нині до проблеми шкільної дезадаптації почали ставитися інакше. Сьогодні в новій українській школі стверджується інша позиція: не дитина має пристосовуватися до школи, а школа до неї. Серед найбільш негативних факторів, що діють на дитину в школі, виділяється стресова тактика авторитарної педагогіки та нераціональна організація освітнього процесу. На наш погляд, ці особливості ще більшою мірою збільшують труднощі адаптації творчо обдарованих дітей у нашій країні і посилюють їхню тривожність.

Узагальнюючи все сказане вище, слід зробити висновок, що адаптація творчо обдарованих дітей утруднена низкою факторів, що ведуть до розвитку високої тривожності, яка, будучи залишеною без уваги, може стати причиною серйозних психічних порушень. Низька самооцінка, стратегія уникнення

невдач та низка інших індивідуальних факторів багато в чому залежать від соціального впливу і можуть бути скориговані за правильного підходу.

Висновки до другого розділу

Результати цього дослідження вказують на поширеність високого рівня шкільної тривожності серед усіх, що брали участь у тестуванні, дітей. Однак серед творчо обдарованих дітей переживання соціального стресу, фрустрація потреби у досягненні успіху, страх самовираження, страх не відповідати очікуванням оточуючих та проблеми у відносинах з вчителями більш поширені, ніж у контрольній групі. Особливо це стосується страху самовираження, частіше виявляється у творчих дітей у труднощах самопредставлення та демонстрації своїх здібностей в умовах загальноосвітньої школи. Ці дані свідчать, що система освіти не лише не полегшує процес входження творчо обдарованих дітей у соціальний світ, а й нерідко ускладнює їхню адаптацію.

Думки про те, що творчо обдаровані діти важче адаптуються, що вони чутливіші до негативних впливів, схильні до занепокоєння і тривоги та впевненість у недостатності існуючих умов для розвитку творчих здібностей дітей.

ВИСНОВКИ

Соціальна адаптація творчо обдарованої особистості – складне та багатофакторне явище. Вона значною мірою характеризується взаємозалежністю суспільства та творчої особистості та роллю соціуму в креативному процесі та становленні творчої людини. Особливості адаптації креативних людей базуються на ставленні до творчості культури. В даний час в науці переважає уявлення про визначальну роль соціуму для реалізації творчого потенціалу особистості та про залежність рівня «творчості» створеного продукту або ідеї від рівня розвитку суспільства та його потреб. Ця залежність від рівня соціального розвитку природним чином впливає специфіку адаптації креативних особистостей. Більшість дослідників погоджуються, що творчо обдаровані люди адаптуються до суспільства шляхом зміни, перетворення середовища. Їм не властиве просте дотримання правил і норм поведінки. Вони можуть пристосовуватися до середовища, якщо останнє відповідає їхнім потребам. Найчастіше творчі особи «пристосовують» середовище, що називається низкою авторів новаторською (творчою) девіантною адаптацією. Нерідко результати такої адаптації виявляються дуже корисними для суспільства в цілому, але мала група чи організація, членом яких є креативна людина, всіяко обмежують її активність, внаслідок властивого всім груп опору всьому новому. І тут діяльність особистості з позицій всього соціуму є адаптивною, але з позицій малої групи – навпаки, девіантною і дезадаптивною.

Центральним елементом адаптації, що свідчить про її порушення, є відчуття тривоги. Однак, як показують проаналізовані нами теоретичні положення, у творчої людини тривожність як особистісна риса безпосередньо пов'язана з її креативністю та реалізацією творчого потенціалу. Для творчої особистості адаптація означає не придушення в собі тривоги, а визнання її конструктивних сил та подолання її у творчості. Але творчому акту сприяє

лише екзистенційна, сповнена усвідомленням сенсу буття, тривога. За даними зарубіжних досліджень, у суспільстві поширена соціально індукована тривожність, особливо серед творчо обдарованих дітей, яка не сприяє, а, навпаки, перешкоджає успішній адаптації. У зв'язку із цим актуальною стає проблема порушень адаптації креативних дітей. Взагалі питання соціальної адаптації безпосередньо стосується, насамперед, дітей, оскільки вони найбільше вразливі для зовнішніх впливів і часто зіштовхуються з труднощами адаптації. Порівняно з дорослими, діти переважно відкриті зовнішньому впливу, як позитивному, і негативному. Саме їм доводиться адаптуватися до вимог суспільства, і, у разі невдачі, саме вони сильніше переживають труднощі адаптації, що відображається у їхній високій тривожності. Дані обставини вказують на необхідність створення адекватних, що сприяють реалізації творчого потенціалу дітей, інституційних засобів адаптації.

На підставі аналізу результатів зарубіжних досліджень нами було запропоновано аналіз факторів, що ускладнюють адаптацію творчо обдарованих дітей у суспільстві. Найбільш значущі елементи стосуються трьох засобів адаптації: особистісних (психологічних), культурних і інституційних. До особистісних причин, що ведуть до труднощів адаптації творчо обдарованих дітей, відносяться: депресія, висока тривожність (що поєднує особистісний та соціально індукований елементи), перфекціонізм, низька самооцінка, емоційна чутливість, стратегія уникнення невдач, екстернальний (зовнішній) нонконформізм, проблеми саморегуляції. Культурні чинники представлені поширеними у суспільстві стереотипами (наприклад, про самодостатність генія); тиском оточуючих, які потребують відповідності загальноприйнятим стандартам; відсутністю розуміння та психологічної підтримки в сім'ї та школі; відсутністю видимих майбутніх перспектив, відсутністю тісних зв'язків та нестійкістю сімейних відносин, а також надто низькими, надто мінливими чи надто жорсткими вимогами щодо

дитини. Однак найбільш значущими факторами, що ведуть до труднощів адаптації дітей, є, на наш погляд, інституційні фактори. Вони включають неадекватну систему освіти та державної підтримки, а саме: недостатність програм для розвитку творчих здібностей дітей при загальноосвітніх школах; недостатність спеціалізованих шкіл для творчо обдарованих; невідповідність форми навчання потребам та здібностям дитини; недостатність фінансування із боку держави.

Систему інституційних засобів, що підвищують ефективність адаптації творчо обдарованих дітей, відображають умови забезпечення успішної адаптації. До них належать: центри психологічного консультування обдарованих дітей, їхніх батьків та вчителів; організація процесу навчання з урахуванням індивідуальних потреб дітей; програми з розвитку творчих здібностей дітей при загальноосвітніх школах; розгалужена мережа спеціалізованих шкіл із розвитку творчих здібностей дітей; школи для творчо обдарованих дітей, які поєднують загальноосвітні та спеціальні дисципліни; фінансова підтримка із боку держави. Ступінь розвитку цих факторів у соціумі багато в чому залежить від соціальної політики у державі.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Антонова О.Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу: Монографія. – Житомир: Житомир. держ. ун-т, 2005. – 456 с.
2. Біне А. Вимір розумових здібностей: Пер. з фр./Видання підгот. Вал.А.Луков, Вл.А.Луков. - СПб.-Союз, 1999.- 432с.
3. Богоявленська Д.Б. Обдарованість: природа та динаміка. //Magister. - 1997. - №3.
4. Брюно Ж., Малві Р., Назарет Л., Пажес Р., Террасье Ж.-Ш., Ушаков Д.В. Обдаровані діти: психолого-педагогічні дослідження та практика // Психологічний журнал. Том 16 - 1995. - №4 - С.73-78.
5. Бурлачук Л.Ф. Введення у проєктивну психологію. - К.: Ніка-Центр, 1997. - 128с.
6. Бьюдженталь Дж. Наука бути живим. Діалоги між терапевтом та пацієнтом у гуманістичній терапії: Навч. посібник із спец. «Психотерапія»/Пер. з англ. А.Б.Фенько. – Д: Клас - 1998. - 323с
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
8. Власова О.І. Психологічна структура та чинники розвитку соціальних здібностей : автореф. дис. ... док. психол. наук : 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Олена Іванівна Власова ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 43 с
9. Воробйов Ю.Л. Логіко-семантичний аналіз поняття активність// Матеріали міжвузівської наукової конференції з проблем зростання активності суспільної свідомості. – К. 1968.
10. Гальтон Ф. Спадковість таланту, її закони та наслідки / пер.з англ.. «Знання», 1875. – 313с.
11. Гільбух Ю.З. Розумово обдарована дитина. Психологія, діагностика, педагогіка – Київ. – 1992. – 83с.

12. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. – 376 с.
13. Дружинін В.М. Психологія загальних здібностей – СПб.: Пітер, 2002. – 368с.
14. Жук Л.В. Обдарована дитина в умовах сучасної освітньої системи // Обдарована дитина. – 2009. – № 1. – С. 3-7
15. Загальна психологія: підручник / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. Київ: Каравела, 2017. 464 с.
16. Інститут обдарованої дитини НАПН України : Офіційний сайт : Електронний ресурс : [режим доступу] : <http://iod.gov.ua/news.php>.
17. Каліненко В.К. Співвідношення адаптивного та неадаптивного в психологічній саморегуляції хворих з ішемічною хворобою серця// Автореф. дис. канд. психол. наук. -Л., 1998. –24с.
18. Карпенчук С.Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. – К., 1997. – 304 с., с. 67.
19. Концепція державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки // Освіта України. – 2006. – № 48 (741). – 30 червня. – С. 1-3. 7.
20. Корнілова Т.В. Ризик і мислення// Психологічний журнал, Том 14. - 1994.-№4.-С.20-32.
21. Котик М. Психологія та безпека. Таллінн: Валгус, 1989 - 447с.
22. Кульчицька О. І. Обдарованість: природа і сутність. Професійна освіта: педагогіка і психологія; за ред. І. Зязюна, Н. Ничкало. Польсько-український журнал. Ченстохова. К., 2003. С. 193-202.
23. Кульчицька О.І. Діагностика рівня розвитку творчих здібностей / О.І. Кульчицька // Обдарована дитина. – 2007. – № 1. – С. 42-44. Лейтес Н. С. Особливості та обдарованість у дитячі роки. К.: Знання, 1984.

24. Кульчицька О.І. Соціально-психологічні фактори формування таланту // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: наук. – метод. журнал. – 2004. – Випуск 3. – С. 112-118.
25. Леонтович А.В. Сучасні трактування обдарованості та організація дослідницької роботи з дітьми у сфері додаткової освіти // Додаткова освіта. – 2012. – №9. – С. 13-17.
26. Луман Н. Поняття ризику // Альманах THESIS. Ризик. Невизначеність. Випадковість. 1994 №5. – С. 135-160
27. Мілгрем М., Гонг Е. Творча позашкільна активність інтелектуально обдарованих старшокласників як прогностична характеристика їх досягнень: лонгітюдне дослідження / Основні сучасні концепції творчості та обдарованості. Одеса: Молода гвардія, 1997. 416с. - З 143-160
28. Міллер А. Драма обдарованої дитини та пошук власного я. Харків.: Академічний проект, 2001. - 144с.
29. Моляко В. А. Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одарённости. Обдарована дитина. 2002. № 4. С. 19-25.
30. Панов В.І. Обдаровані діти: виявлення – навчання – розвиток // Педагогіка. 2001. – № 4. – С.30 – 41
31. Психологія обдарованості дітей та підлітків / За ред. Н.С.Лейтеса. -М.: Академія, 1996. – 407с.
32. Психологу для роботи. Діагностичні методики: збірник / уклад.: М. В. Лемак, В. Ю. Петрище. Вид. 2-ге, виправл. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. С. 118-121.
33. Рибалка, В. В. Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості: термінологічний словник. Київ; Житомир: Видво ЖДУ ім. І. Франка, 2016. – 378с.
34. Россолімо Г.І. Психологічні профілі Метожика. СПб., 1910, с.7.

35. Союз обдарованої молоді // Матеріал з Вікіпедії — вільної енциклопедії: Електронний ресурс: Назва з екрану: [режим доступу]: <http://uk.wikipedia.org/wiki/D0%B4%D1%96>.
36. Стернберг Р., Григоренко Є. Інвестиційна теорія креативності // Психол. Журн. – 1982. – №2. – С. 144-160.
37. Стеценко А. Соціокультурна парадигма у вивченні обдарованості: відсутні ланки / Основні сучасні концепції творчості та обдарованості. - К: Молода гвардія, 1997. - 416с.
38. Узнадзе Д.М. Психологічні дослідження. М.: Наука, 1966 – 451с.
39. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності: перекл. з англ. - Чернігів.: АСТ, 2014. – 456с.
40. Хайкін В. Л. Активність як феномен культури // Світ психології. -2000 №3, С. 261-266.
41. Хеллер К., Перлет К., Сієрвальд В. Лонгітюдне дослідження обдарованості // Зап. психології, 1991. - №2. – С. 120-127.
42. Штерн У. Розумова обдарованість: Психологічні методи виявлення розумової обдарованості у застосуванні до дітей шкільного віку/ Пер. з нім. А.П.Болтунова;. - СПб: Наука, 1997. - 128с.
43. Юнг К.Г. Феномен обдарованості / Зібрання творів. Конфлікти дитячої душі/Пер. з нім. - Д.: Канон, 1997. - 336с.
44. Юркевич В.С. Обдарована дитина: ілюзія та реальність: Кн. Для вчителів та батьків. -К: Просвіта, 1996. -136с.
45. Юркевич В. Про окремі типи обдарованості // Завуч. – 2003. – № 17- 18. – С. 9-10.
46. Ясінський В. Деякі аспекти роботи з обдарованими дітьми // Рідна школа. – № 3 (866). – 2002. – С. 39.
47. Csikszentmihalyi M. The Domain of Creativity // M. A. Runco, R. S. Albert. Theories of Creativity. - Newbury Park, 1990. - P. 190-212.
48. Freud Z. The Problem of Anxiety. -N. Y., 1936.-146 p.

49. Renzulli J.S. The Three Ring Conception of Giftedness: A Developmental Model for Creative Productivity / R.J. Sternberg, J.E. Davidson (Eds). Conception of Giftedness. – N.Y, 1986. – P. 5, 53-92, 332-357.
50. Sternberg R.J. Giftedness as developing expertise / R.J. Sternberg // International handbook of giftedness and talent / Ed.by K. Heller et al. Amsterdam: Elsevier science, 2000. – P. 55-66.
51. Sternberg R.J. Wisdom as a Form of Giftedness / R.J. Sternberg // Gifted Child Quarterly, 2000. – 252 p.
52. Swanson W. (1972). Optometric vision therapy: How successful is it in the treatment of learning disorders? Journal of Learning Disabilities, 5, 37-42. 439.
53. Terman L.M. Genetic Studies o Genius (Vol. I). Mental and physical traits of a thousand gifted children. Palo Alto, CA: Stanford University Press. 440.
54. Torrance E.P. Broadening concepts of giftedness in the 70's. in S.A. Kirk & F.E. Lord (eds.), Exceptional Children: Educational Resources and Perspectives. Boston: Houghton Mifflin Co.
55. Vernon P. The Measurement of Abilities. L., 1972. – C. 173, 196.
56. Vernon P. The Psychology and Education of Gifted Children. L., 1977. – C. 101.
57. Wallace B. Teaching the Very Able Child. – L., 1985. – C. 16.
58. Wood D.N. Teaching of Gifted Children. – Manchester, 1973. 445.
www.gyrmer@neru.sakha.ru.
59. Groffmann K. J. Die Entwicklung der Intelligenzmessung, Intelligenz und Leistungsdiagnostik (Enzyklopädie der Psychologie, B11, Bd.2). 1983. P.1–103.
60. Mönks F. J., Boxtel H. W. van, Roelofs J. J. W. & Sanders M. P. M. (1986). The identification of gifted children in secondary education and a description of their Situation. In K. A. Heller & J. F. Feldhusen (Eds.), Identifying and Nurturing the Gifted (P. 39–65). Toronto: Huber

61. Renzulli J. S. The three ring conception of giftedness: A developmental model for promoting creative productivity. *Conceptions of giftedness* / R. J. Sternberg, J. E. Davidson (Eds). New York: Cambridge University Press, 2005. P. 246–279.
62. Stern W. (1935). *Allgemeine Psychologie auf personalistischer Grundlage*. Den Haag: Mouton, 2. Aufl. Torrance E. (1970) Broadening concepts of giftedness in the 70's. in S.A. Kirk F.E. Lord (eds.), *Exceptional Children: Educational Resources and Perspectives*. Boston: Houghton Mifflin Co. C. 199–208.
63. World Council for Gifted and Talented Children [Electronic resource]. URL: <http://www.worldgifted.org/aboutu> Ph

кламу

$x \cdot 3 =$

,